

A PLANITIEBUS
USQUE AD MONTES



Studia archæologica
Andreae Pelisiak
vitæ anno sexagesimo
quinto oblata



Alexandre P...

INSTITUTUM ARCHÆOLOGICUM
UNIVERSITATIS RESSOVIENSIS

**A PLANITIEBUS USQUE AD MONTES
STUDIA ARCHÆOLOGICA ANDREÆ PELISIAK
VITÆ ANNO SEXAGESIMO QUINTO OBLATA**



**MACIEJ DĘBIEC ET THOMAS SAILE
EDIDERUNT**

RESSOVLÆ 2020

Reviewer
Dr hab. Piotr Włodarczak – Prof. IAE PAN

Language and stylistic corrections
Andrii Bardetskyi, Daniela Hofmann, Keith Horechka,
Jerzy Kopacz, Elżbieta Kot, Constantin Preoteasa

Translations
Authors and Jerzy Kopacz

Graphic and technical edition
ZIMOWIT

© Copyright by Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego
© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego

Publication of this book was co-founded by
Foundation for Rzeszów Archaeological Centre

ISBN 978-83-7996-843-5



WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU RZESZOWSKIEGO
39-959 Rzeszów, ul. prof. S. Pigoń 6, tel. 872 13 69, tel./faks: 17 872 14 26
e-mail: wydaw@ur.edu.pl; <http://wydawnictwo.ur.edu.pl>
wydanie I; format A4; ark. wyd. 86; ark. druk. 90; zlec. red. 72/2020



FUNDACJA RZESZOWSKIEGO OŚRODKA ARCHEOLOGICZNEGO
35-015 Rzeszów, ul. Moniuszki 10
tel.: 601 382 472; faks: 17 872 15 93; tel. publikacje: 17 872 15 82
e-mail: froa@froa.pl



Skład, druk i oprawa:
Oficyna Wydawnicza „Zimowit” Sp. z o.o.
35-103 Rzeszów, ul. Hanasiewicza 10
e-mail: oficyna.zimowit@gmail.com

CONTENTS

Maciej Dębiec, Thomas Saile From the Plains to the Mountains. Liber Amicorum	IX
Bibliography of Professor Andrzej Pelisiak	X
Jerzy Kopacz Retrospekcja o Andrzeju, Kolegach i o początkach naszej drogi	1
<i>Retrospection on Andrzej, the Colleagues, and the beginning of our ways</i>	
Joanna Berdowska Andrzej Pelisiak i Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego	7
<i>Andrzej Pelisiak and the Foundation for Rzeszów Archaeological Centre</i>	
Zbigniew Maj Bieszczady jakich nie znano	13
<i>The Bieszczady Mountains that were unknown</i>	
Marta Połtowicz-Bobak, Joanna Ligoda, Dariusz Bobak, Krzysztof Słowik Materiały krzemienne ze stanowiska 2 w Stobiernej, pow. rzeszowski – próba rozpoznania i interpretacji	25
<i>Lithic materials from Stobierna 2 site, Rzeszów district: an attempt at recognition and interpretation</i>	
Lucyna Domańska, Seweryn Rzepecki, Marcin Wąs Inter-regional cultural contacts of the Stone Age settlement in the Łowicz-Błonie Plain in light of flint materials from Polesie 1	35
Martin Furholt A Network Model for the Aegean Neolithic, 6500–5000 BC	51
Agnieszka Czekaj-Zastawny, Anna Rauba-Bukowska, Kalina Juszczyk Najstarsze naczynia gliniane w dorzeczu górnej Wisły – badania laboratoryjne ceramiki	65
<i>The oldest clay vessels in the upper Vistula river basin: laboratory examinations of pottery</i>	
Martin Posselt Magnetometer-Prospektion und Grabung auf einer LBK-Siedlung mit Brunnen in Fußgönheim, Rheinland-Pfalz – Wege zu einer Methodik der zerstörungsfreien Detektion frühneolithischer Brunnen?	85
<i>Magnetometer prospection and excavation on a LBK settlement with a well in Fußgönheim, Rhineland-Palatinate – Towards a methodology for the non-destructive detection of early Neolithic wells?</i>	

Valeska Becker	
Human-animal relations in the Eastern European Early Neolithic	93
Agnieszka Przybył, Mariusz Łesiuk, Justyna Dekiert	
Wczesnoneolityczna figurka psa z Grębocic na Dolnym Śląsku	121
<i>The early Neolithic figurine of a dog from Grębocice in Lower Silesia</i>	
Adrianna Raczak	
Distribution of obsidian among the LBK communities in the eastern Podkarpacie region: economic and social aspects	133
Sławomir Kadrow	
Faza i styl żeliezowski kultury ceramiki wstęgowej rytej w Polsce południowo-wschodniej	143
<i>The Želiezovce phase and style of the Linear Band Pottery culture in south-eastern Poland</i>	
Дмитро Кіосак, Надія Котова	
Захарівка I – пам'ятка з мікролітичним інвентарем на південному схилі Подільської височини	153
<i>Dmytro Kiosak, Nadiia Kotova</i>	
<i>Zakharivka I – a site with a microlithic assemblage on the southern slope of the Podillian upland</i>	
Maciej Dębiec, Thomas Saile, Dan Buzea	
Statuettes and houses from a Bandkeramik settlement near Olteni in Transylvania	165
Paweł Valde-Nowak	
Malickie i modlnickie ślady na Pogórzu Wiśnickim	173
<i>Malice and Modlnica Remains in the Wiśnicz Foothills</i>	
Андрій Бардецький, Валерій Самолюк, Олександра Козак	
Поховання малицької культури в м. Рівне, вул. Степова (Україна)	181
<i>Andrii Bardetskyi, Valerii Samoljuk, Oleksandra Kozak</i>	
<i>A burial of the Malice culture in Rivne, Stepova Street (Ukraine)</i>	
Maciej Nowak, Krystyna Wasylkowa, Magdalena Moskal-del Hoyo	
Research into the settlement pattern of the Pleszów-Modlnica Group of the Lengyel Culture in the western part of the Wieliczka foothills. Preliminary report from the archaeological survey at site 10 in Radziszów, Skawina Commune	217
Mirosław Furmanek, Piotr Wroniecki	
Overlooked Archaeology. An overview of prehistoric enclosures from southern Poland based on non-invasive research	235
Paweł Micyk, Łukasz Szarek, Justyna Zakrzeńska, Joanna Chowaniak, Marek Nowak	
Nowe dane o zasiedleniu stanowiska nr 2 w Aleksandrowicach (pow. krakowski) w paleolicie, neolicie i wczesnej epoce żelaza, w świetle wykopalisk przeprowadzonych w 2019 roku	251
<i>New data on the settlement history of site no 2 in Aleksandrowice (Kraków district) in the Paleolithic, Neolithic and early Iron Age in the light of excavations conducted in 2019</i>	
Agnieszka Brzeska-Zastawna, Albert Zastawny	
New radiocarbon dates for the Funnel Beaker and the Funnel Beaker-Baden assemblages in Lesser Poland from Książnice Wielkie, site 1, Proszowice district	301
Jerzy Kopacz	
Z badań nad neolityczną eksploatacją i dystrybucją surowców krzemieniarskich ze środkowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej	319
<i>Studies on Neolithic Exploitation and Distribution of Siliceous Lithic Raw Materials from the Eastern Part of the Kraków-Częstochowa Upland</i>	

Dariusz Król, Jakub Niebieszczanski, Tomasz Wiktorzak, Michał Głowacz Pustowo, site 31. A new non-megalithic long barrow of the Funnel Beaker culture in the Middle Pomerania from the perspective of LiDAR and geophysical surveying methods	329
Marzena Szmyt Large sites versus small settlements (From research on Late Neolithic settlements in the Polish Lowland)	337
Sławomir Sałaciński, Barbara Sałacińska Ślady osadnictwa neolitycznego i wczesnobrązowego w rejonie lejów krasowych przy prehistorycznych kopalniach krzemienia pasiastego w Krzemionkach Opatowskich	351
<i>Traces of Neolithic and Early Bronze Age settlement in the area of the sinkholes next to prehistoric mines of banded flint in Krzemionki Opatowskie</i>	
Carsten Mischka, Constantin Preoteasa New data on the Chalcolithic sites of Traian, Northeastern Romania	391
René Ohlrau Modelling Trypillia 'mega-site' populations	399
Тарас Ткачук Верхня частина Середнього Подністров'я (між Незвиськом і Волошковим) на етапі В II (кінець V – початок IV тис. до н.е.) трипільської культури	415
<i>Taras Tkachuk</i> <i>Stage B II of Trypillia culture in upper part of Middle Dniester area (between Nezvisko and Voloshkovo)</i>	
Andreea Vornicu-Țerna, Stanislav Țerna, Angela Simalcsik, Daniel Ciucălău, Eduard Gheorghe Setnic One site, two stories: a Late Chalcolithic settlement and a 2nd century AD grave in the Eastern Carpathians region	457
Diana-Măriuca Vornicu Sickle inserts in the Early Chalcolithic Settlement at Isaiia. A techno-morphological and use-wear study	473
Sylwester Czopek Ślady starszego osadnictwa na grodzisku z wczesnej epoki żelaza w Chotyńcu	485
<i>Traces of older settlement in the early Iron Age hillfort in Chotyniec</i>	
Jacek Górski, Przemysław Makarowicz Wariacje na temat garnka	495
<i>Variations on the Theme of a Pot</i>	
Віталій Ткач Поховання доби бронзи біля села Шепель Луцького району	509
<i>Vitalii Tkach</i> <i>The Bronze age grave in Shepel', Lutsk region</i>	
Viktor I. Klochko, Aleksander Koško Koncepcja impulsów subkarpacko-podolsko-wołyńskich w ocenie procesów prologu metalurgii wśród społeczeństw obszaru zachodniej części bałtycko-pontyjskiego międzymorza. Zarys problematyki aktualnych dyskusji	515
<i>At the Dawn of Metallurgy in the West of the Baltic-Pontic Intermarine Area. The Concept of Impulses from Subcarpathia, Podolia and Volhynia: an Outline of Currently Discussed Issues</i>	

Maciej Dębiec, Agnieszka Kubicka-Marek, Grzegorz Płoskoń, Thomas Saile Ceramika solowerska ze stanowiska Tyrawa Solna 33 w dolinie rzeki Tyrawki (południowo-wschodnia Polska)	535
<i>Briquetage from Tyrawa Solna 33 in the Tyrawka River Valley (SE Poland)</i>	
Jerzy Libera, Anna Zakościelna Flint Inventories in the Lusatian Culture – Problems with Cultural Affiliation	547
Дмитро Павлів, Володимир Петегирич, Руслан Коропецький Нововідкриті пам'ятки доби бронзи у Яворівському районі Львівської області	559
<i>Dmytro Pavliv, Volodymyr Petehyrych, Ruslan Koropetskyi</i> <i>Recently found Bronze Age sites in the Yavoriv district, Lviv region</i>	
Sylvia Jędrzejewska, Monika Hozer Ślady osady wczesnosłowiańskiej w miejscowości Zabłotce (stanowisko 28) na Podgórzu Rzeszowskim	581
<i>Traces of the early Slavic settlement in Zabłotce (site 28) in the region of Podgórze Rzeszowskie</i>	
Олександр Бончковський, Андрій Бардецький, Юрій Пшеничний Палеогеографічний підхід до вивчення багат шарової археологічної пам'ятки Острів Дубовець (Рівненська обл., Україна)	599
<i>Oleksandr Bonchkovskyyi, Andrii Bardetskyi, Yurii Pshenychnyi</i> <i>A Palaeogeographical approach to the study of the archaeological site of Ostriv Dubovets (Rivne region, Ukraine)</i>	
Michał Parczewski Nieznaný grób wojownika z koniem w rejonie Przemyśla	633
<i>An unknown grave of a rider with a horse from the vicinity of Przemyśl</i>	
Stanisław Kucharzyk, Jan Kucharzyk Ślady górnictwa i warzelnictwa solnego z czasów nowożytnych we wschodniej części Pogórza Przemyskiego	645
<i>Traces of mining and salt works from the modern periods in the eastern part of the Przemyśl Foothills</i>	
Joanna Trąbska Potential glass, glazing and semi-majolica materials in Podkarpacie (Subcarpathia), Poland	659

ПОХОВАННЯ МАЛІЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ В М. РІВНЕ, ВУЛ. СТЕПОВА (УКРАЇНА)

Андрій Бардецький, Валерій Самолюк, Олександра Козак

Abstract: A burial of the Malice culture in Rivne, Stepova Street (Ukraine) – Andrii Bardetskyi, Valerii Samoljuk, Oleksandra Kozak – The article presents materials from an accidentally discovered and partially investigated burial of the Malice culture. The skeleton was unfortunately completely destroyed the private estate. From the area of the find of the bones and the location of the grave goods, it was assumed that the deceased was buried in a contracted position. The grave has a southern orientation. This has numerous analogies in the Malice and the Lublin-Volyn cultures. Based on the anthropological analysis, the surviving remains probably belong to a man of 30–35 years. This is also consistent with the grave goods complex (stone ax, flint blades and cutter on the blade). The stylistic analysis of the items found in the tomb makes it possible to attribute it to the Rzeszów phase (2a) of the Malice culture and to date it to approximately 4300–4100 BC at the maximum allowable 4500–4000 BC. A set of perforated shells of the river mollusks *Lithoglyphus naticoides*, which was found in the amphorae, can be considered as the remains of some embroidered clothing. Vessels made of deer horn and a bowl-like helmet-shaped lid are elements of influence of the Trypillian culture. The ceramic cookware (amphora with lid, pot, cup and bowl) has features typical of the Malice culture, as well as regional Volhynia, and some unique features. This is currently the only known inhumation of the Rzeszów phase burial, making it an exceptionally valuable source for the study of Malice culture.

Ключові слова: Волинь, поховання, маліцька культура, жешовська фаза, амфора, покритка, прикраси з мушель, посудина з рогу, сокирка
Keywords: Volhynia, burial, Malice culture, Rzeszow phase, amphora, tire, jewelry from shells, horn vessel, ax

Вступ

В історіографії по маліцькій культурі тему поховальних пам'яток досліджено слабо, що пов'язано з дуже малою кількістю виявлених захоронень, і ще меншою – задокументованих на належному рівні. А це у свою чергу уповільнює поступ у розробці періодизації, хронології і реконструкції ключових моментів розвитку згаданої культури. У каталозі поховань Південно-Східної Польщі є дані про 21 поховання з 13 пам'яток, більшість із яких відносяться до класичної фази (1b) і знаходяться у Західній Малополющі (Kadrow 2009, 53). У східній частині ареалу відомий лише один пункт із двома похованнями, віднесеними до пізньої фази на підставі радіокарбонного датування (Kadrow, Zakościelna 2000, 252, fig. 43; Kadrow 2009, 53). Що ж до території України, то донедавна з маліцькою культурою пов'язували лише два досліджених і кілька зруйнованих поховань на могильнику у Голишеві і роз-

глядали їх переважно у контексті передкласичної (першої) фази люблінсько-волинської культури (Kadrow, Zakościelna 2000, 208; Zakościelna 2010, 28; Позіховський 2010, 14). Неординарним відкриттям став кремаційний могильник в Острозі (ур. Земан), 18 поховань якого містили кераміку маліцької культури (жешовської фази), трипільської культури (етап VII) та в меншій кількості люблінсько-волинської культури (Позіховський, Самолюк 2008). В обох випадках пам'ятки було виявлено після руйнування через господарську діяльність, від якого частина поховань значно постраждала. На жаль, у сьогоденній Україні, де пам'яткоохоронна і рятівна справа переживає глибоку кризу, така доля чекає на більшість нових відкриттів. Не минула вона і нове захоронення, якому присвячена дана стаття. Залишаючись довгий час без належної уваги, те експонувалося у Рівненському краєзнавчому музеї. Виражаємо вдячність проф. С. Кадрову за підштовхування до публікації цих матеріалів

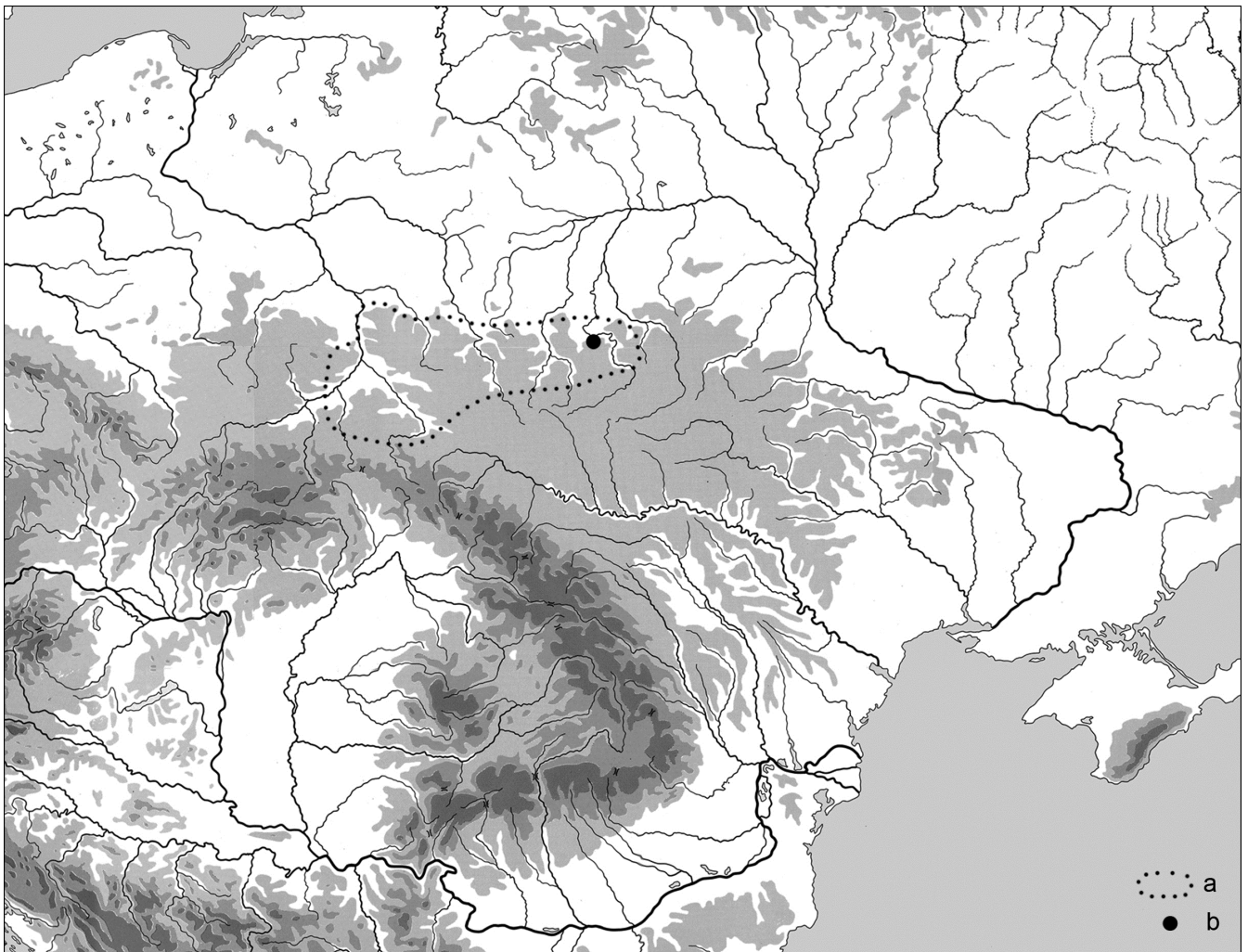


Рис. 1. а – територія поширення пам'яток жешовської фази маліцької культури (Kadrow 2006); б – місцезнаходження поховання Рівне-Степова

Fig. 1. a – Area of distribution of the Rzeszów phase of the Malice culture (Kadrow 2006); b – location of the Rivne-Stepova burial

і спрямування пошуків для встановлення їхньої культурної належності і наукової цінності.

Джерела

Обставини виявлення. У 2008 р. у м. Рівне на території приватної садиби по вул. Степова, 20 під час земляних робіт, які проводив господар садиби Філінський О.М., було випадково виявлено інгумаційне поховання. Під час риття траншеї під водогінну трубу, на глибині близько 1 м йому трапились кістки, які без зайвої уваги сам пошкодив лопатою. Потім було знайдено глиняну посудину (рис. 3:12) і два крем'яних вироби (рис. 3:13,14), про що п. Філінський повідомив у Рівненський обласний краєзнавчий музей. Того ж дня місце знахідки

було обстежено працівником ОАСУ В.О. Самолюком, який і зафіксував рештки поховання із багатим інвентарем, що залишився у вцілілій його частині (Прищепа та ін. 2008, 9–12).

Топографія. Місце знахідки знаходиться у північній частині м. Рівне, серед сектору приватної житлової забудови, на території колишнього села Тютковичі (тепер житловий район Північний) (рис. 2:1). GPS-координати місцезнаходження: 50°38'17.67» N. 26°15'22.69» E.

Геоморфологія. Поховання знаходилося на ділянці першої надзаплавної тераси правого берега р. Устя – лівобережної притоки р. Горинь, за 230 м від брівки, в місці зчленування тераси з конусом виносу балки, яка розрізає край Рівненського плато (рис. 2). Останнє є структурною частиною

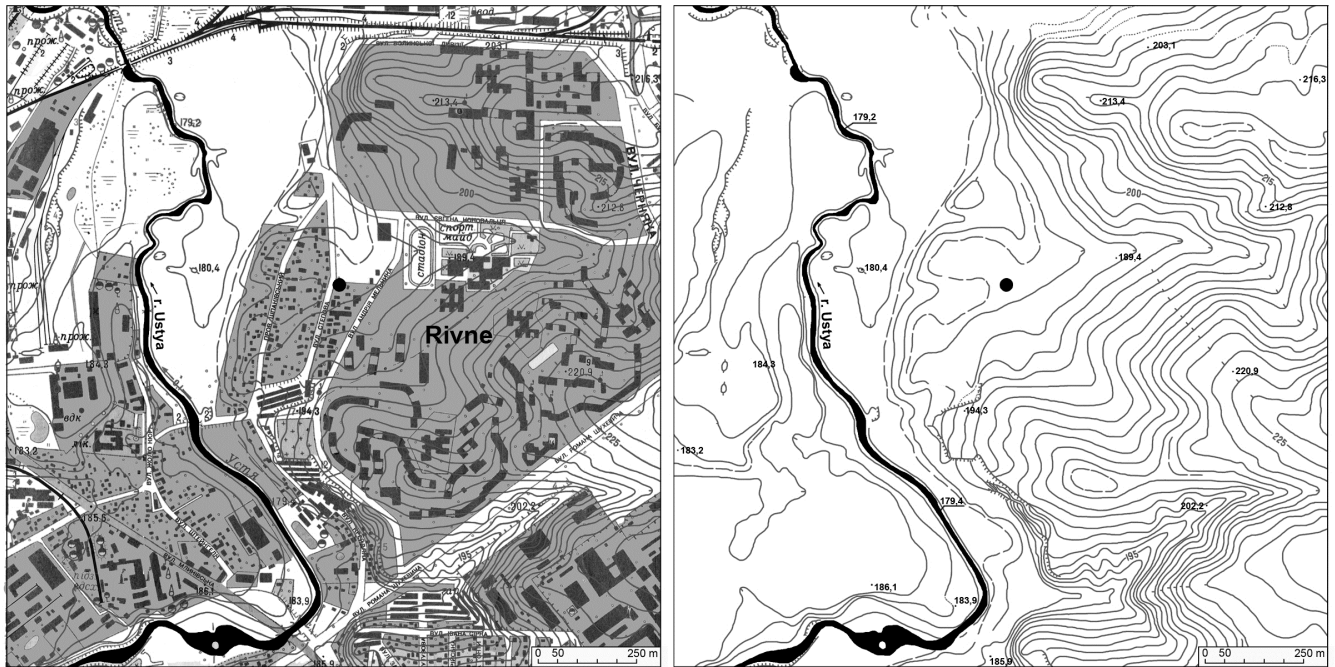


Рис. 2. Поховання Рівне-Степова на топографічній карті північної частини м. Рівного. Масштаб 1:10 000
 Fig. 2. Rivne-Stepova burial on a topographic map of the northern part of Rivne. Scale 1:10,000

Рівненської хвилясто-горбистої височини, яка входить до Волинської височини (Коротун 1976, 50). Рельєф ділянки рівний, із незначним пониженням у бік ріки.

Стратиграфія. 0–0,3 м – перевідкладений бурвато-чорний гумусований суглинок із незначною кількістю будівельного сміття і дрібних фрагментів кісток; – 0,3–0,6 – ґрунт чорного кольору, майже стерильний, – 0,6–1,0 м – перехідний шар А – буро-коричневий суглинок; – 1,0–1,2 м – перехідний шар В – коричнево-жовтуватий суглинок, який поступово переходить у жовтий материковий суглинок.

Загальний опис поховання. На межі перехідного шару А і перехідного шару В по обидва боки викопаної траншеї на глибині 1,0 м від поверхні *in situ* виявлено два скупчення кісток, які лежали без анатомічного порядку (рис. 3:15). Виявлені власником ділянки кістки в траншеї знаходилися якраз між зазначеними скупченнями. У цілому місця залягання кісток охоплюють площу умовного овалу, витягнутого по лінії NW-SE. Серед кісток знайдено крем'яну пластину (рис. 3:8) і крем'яну сокирку (рис. 3:7). Поруч з SE від кісток, виявлено декілька посудин: амфору (рис. 3:1; 4:1), яка лежала на боці, горщикоподібну посудину (рис. 3:3; 5:1), яка стояла поруч із амфорою, покришку, що лежала за амфорою (рис.

3:2; 4:2), а біля покришки – розвал кубка (рис. 3:4; 5:5) і один фрагмент миски (рис. 3:5; 6:1). Під амфорою знайдено денце від кубка (рис. 3:6; 6:3), а всередині амфори – дві фаланги пальців руки (рис. 3:11; 9:2) і мушлі з отворами (69 цілих або частково ушкоджених і дрібні фрагменти ще кількох) (рис. 3:10; 9:1). На W від горщикоподібної посудини знайдено крем'яну пластину (рис. 3:9). Ще далі на W знайдено великий фрагмент миски – тієї ж самої, фрагмент якої знаходився поблизу кубка (рис. 3:5). Крайньою NW знахідкою був фрагмент людської нижньої щелепи¹ (рис. 3:16). Серед кісток, здобутих власником садиби, була і частково пошкоджена посудинка з рогу (рис. 9). Контурів поховальної ями не помічено, однак, на підставі залягання усіх знахідок, припускаємо, що вона мала орієнтацію NW-SE.

Інвентар

1. Амфора (рис. 4:1; 17:1) мала біконічну, дещо асиметричну форму, з виділеним реберчастим переламом профілю. На ребрі симетрично розташовано два горизонтальні петельчасті вушка з овальними отворами. Денце не виділено, ледь увігнуто. Край

¹ Попередні спостереження щодо структури сировини та способів майстрування зробив канд.іст.н. В. Панковський, відділ археології неоліту – бронзового віку Інституту археології НАН України

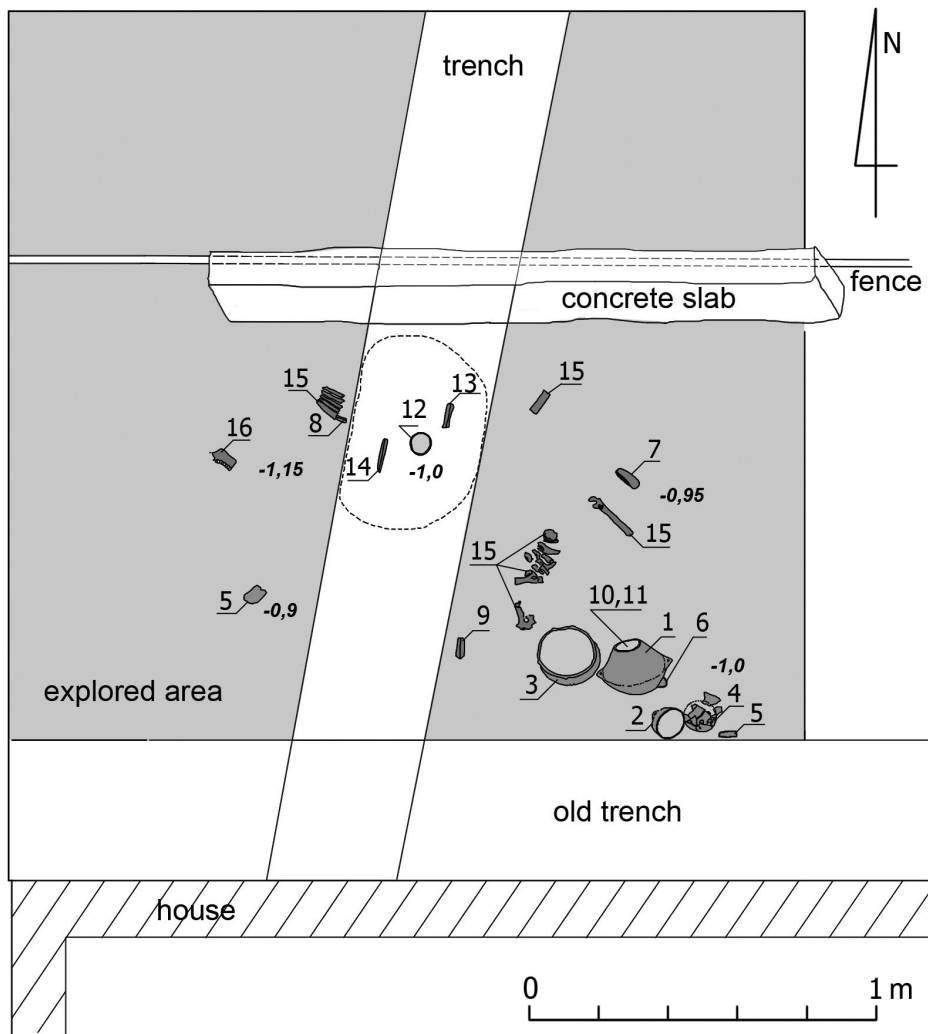


Рис. 3. Рівне-Степова. План дослідженої ділянки з похованням. 1 – амфора; 2 – покритка; 3 – горщик; 4 – кубок; 5 – фрагменти миски; 6 – фрагмент дна кубка; 7 – сокирка; 8,9 – крем’яні пластини; 10 – прикраси з мушель молюсків; 11 – фаланги пальця; 12 – мисочка (шоломоподібна покритка); 13 – різець; 14 – ретушована пластинка; 15 – кістки

Fig. 3. Rivne-Stepova. Plan of the investigated area with burial. 1 – amphora; 2 – lid; 3 – pot; 4 – cup; 5 – fragments of bowls; 6 – fragment of the bottom of the cup; 7 – adze; 8,9 – flint plates; 10 – shells; 11 – phalanges of the fingers; 12 – bowl (helmet-like pot); 13 – cutter; 14 – retouched plate; 15 – bones

вінець горизонтально зрізано. Під ними розташовано широкий слабо виділений відтягнутий валик. Орнамент нанесено на верхню половину посудини двома прийомами – скісними насічками і круглими наколами. Насічки утворюють горизонтальну стрічку на зрізі вінець і на ребрі посудини, причому остання проходить і через ручки. Наколи розташовано двома горизонтальними рядами, які облямовують валик, і широким поясом із скісних подвійних ліній, які, перехреснюючись, утворюють паркетний мотив. Амфора має горбкувату, згладжену поверхню світло-коричневого кольору, домішку піску і шамоту у формувальній масі. Черепок на зламі тришаровий. Метричні дані: висота 15,4 см, діаметр вінець – 9 см, максимальний діаметр – 20 см, діаметр дна – 8,5 см, товщина стінок 0,6 см.

2. Покритка (рис. 4:2) має близьку до циліндричної форму із незначним розширенням до вінець. Верх виділено переламом, дещо опуклий. На його

краю прикріплено два симетричні горизонтально видовжені петельчасті вушка, які мають плавні обриси і виступають угору. Вінця потоншені із заокругленими краями. Орнамент нанесено на всю поверхню посудини такими ж прийомами, як і на амфорі – скісними насічками і круглими наколами. Насічки утворюють стрічку по ребру покритки, яка проходить і через ручки. Верхівку орнаментовано наколами, які утворюють хрест із двох подвійних ліній і кутів із одинарних ліній у кожному секторі. Стінки покрито поясом із скісних перехресних одинарних ліній наколів. Покритка має аналогічну до амфори горбкувату, згладжену поверхню світло-коричневого кольору, домішку піску і шамоту у формувальній масі. Метричні дані: висота – 4,5 см, діаметр вінець – 10,2–10,4 см, діаметр верха – 8,4 см, товщина стінок – 0,5 см.

3. Горщикоподібна посудина (рис. 5:1; 17:2) має S-подібний профіль, заокруглені краї вінець

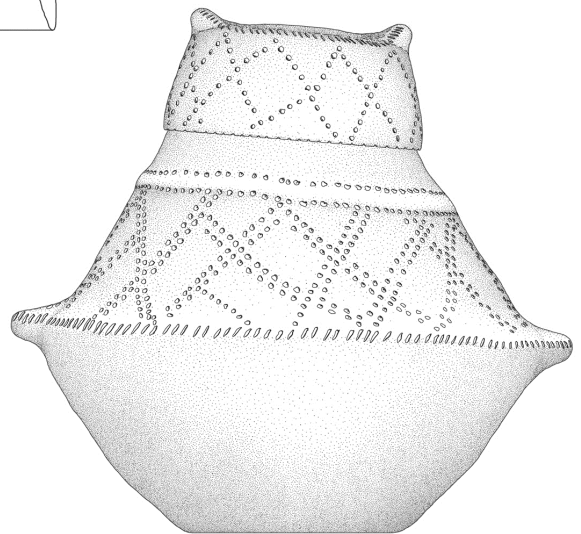
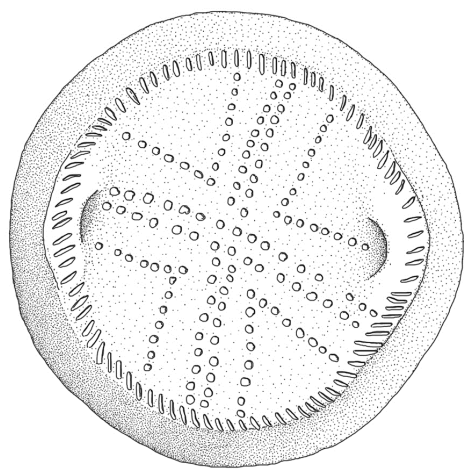
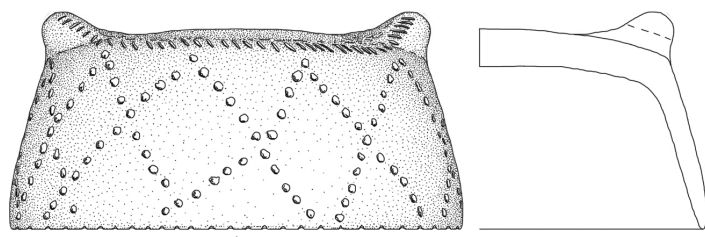
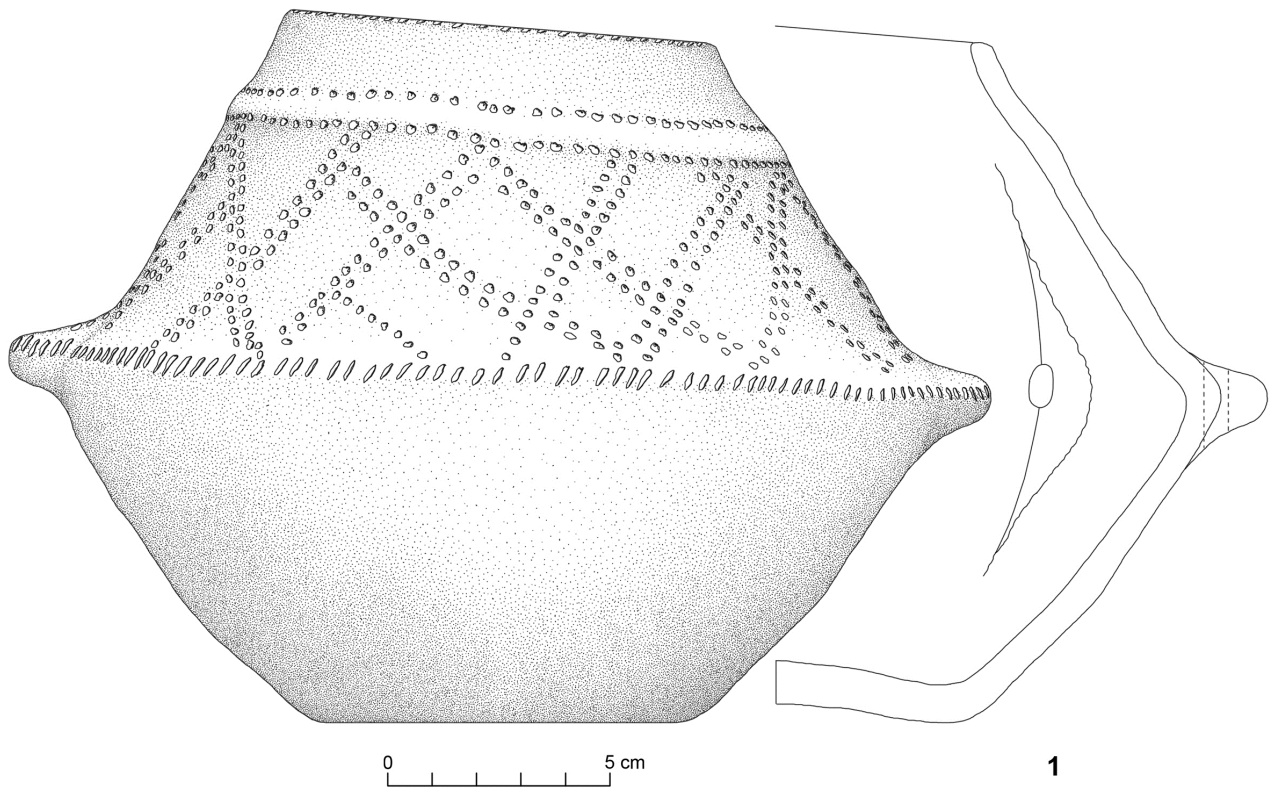
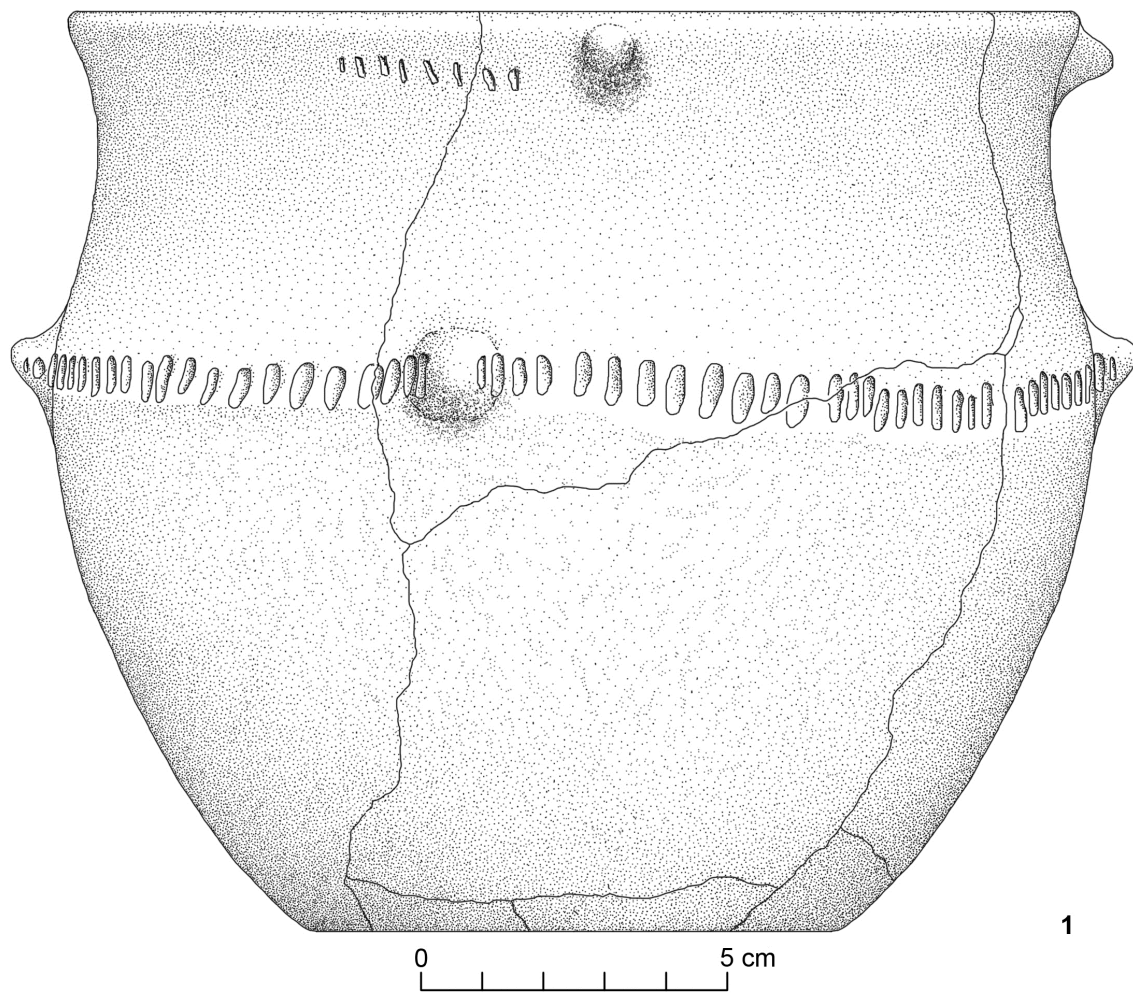
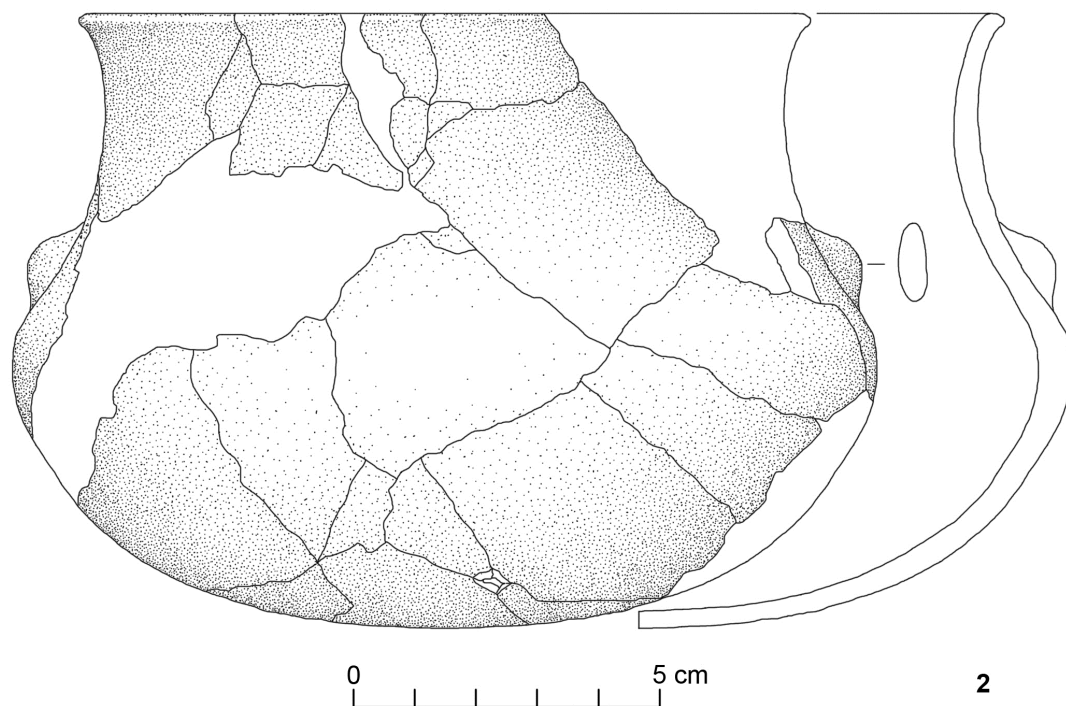


Рис. 4. Рівне-Степова. Інвентар поховання. 1- амфора; 2 - покритка; 3 - комплект амфори з покриткою
 Fig. 4. Rivne-Stepova. Burial inventory. 1 - amphora; 2 - lid; 3 - set of amphora with lid



1



2

Рис. 5. Рівне-Степова. Інвентар поховання. 1 – горщик; 2 – кубок
 Fig. 5. Rivne-Stepova. Burial inventory. 1 – pot; 2 – cup

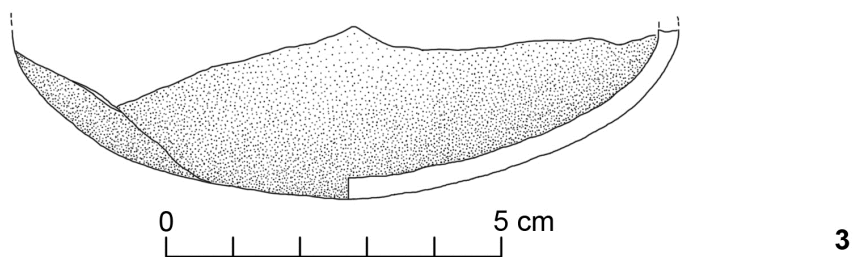
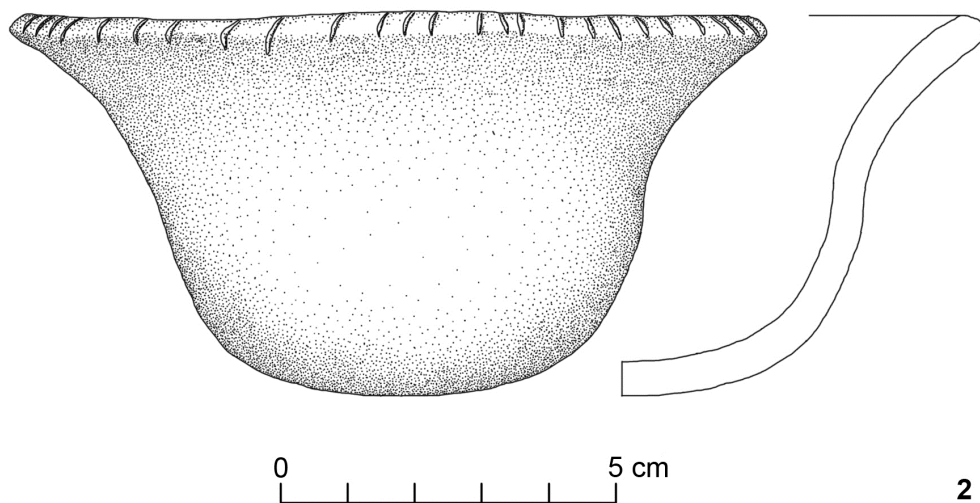
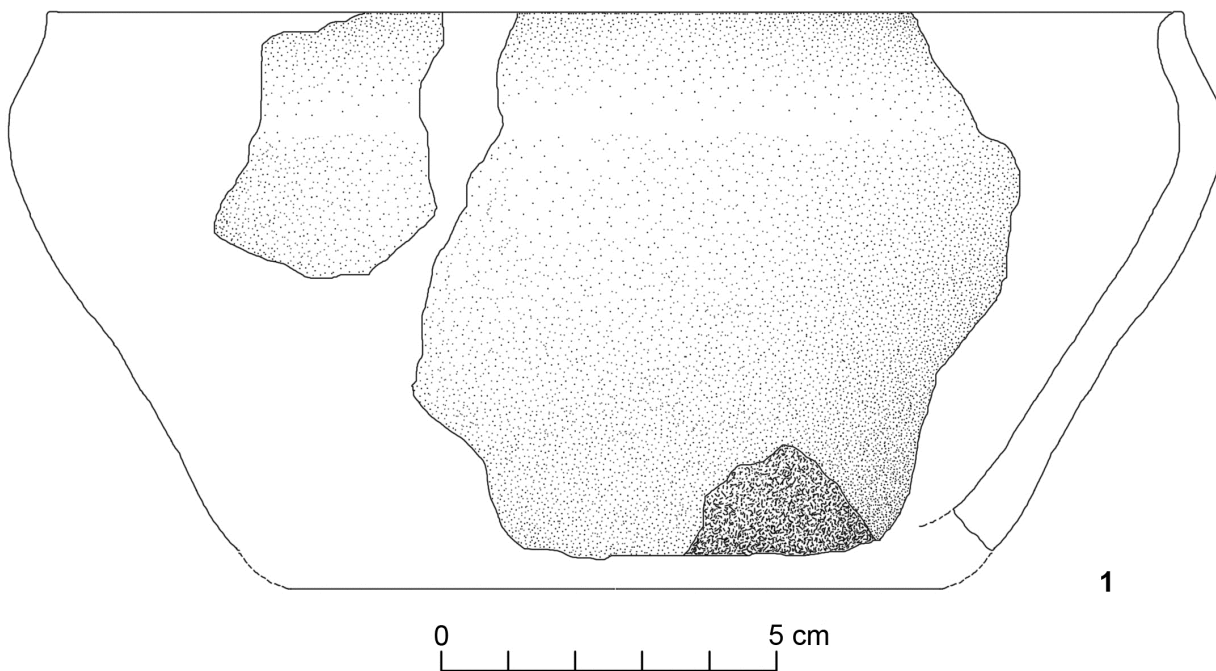


Рис. 6. Рівне-Степова. Інвентар поховання. 1 – фрагменти миски; 2 – мисочка (шоломоподібна покривка);
3 – фрагмент кубка

Fig. 6. Rivne-Stepova. Burial inventory. 1 – fragments of a bowl; 2 – bowl (helmet-shaped lid); 3 – fragment of a cup

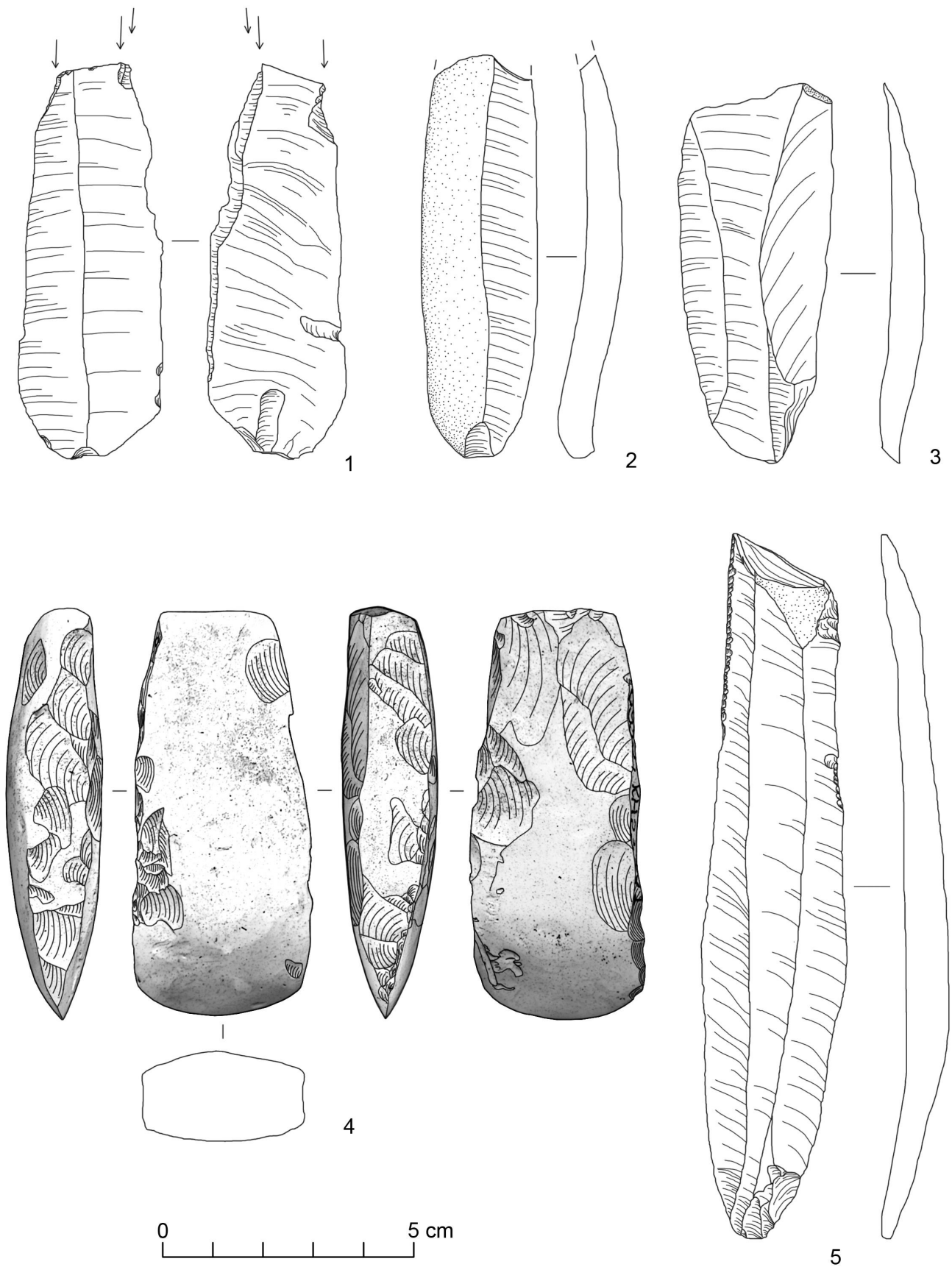


Рис. 7. Рівне-Степова. Інвентар поховання. Вироби з кременю. 1 – різець; 2,3 – пластини, 4 – сокирка; 5 – ретушована пластина
 Fig. 7. Rivne-Stepova. Burial inventory. Flint products. 1 – cutter; 2,3 – blades, 4 – adze; 5 – retouched blade

і невиділене, рівне деще. Орнамент складається із пластичних наліпів конічної форми і видовжених овальних втиснень. Наліпи розташовано асиметрично: чотири під вінцями і чотири на максимальній опуклості тулуба. Вертикальні овальні втиснення нанесено горизонтальною лінією також на найбільшій опуклості тулуба в одну лінію із наліпами, частково заходячи на них. Ще один короткий горизонтальний відрізок втиснень знаходиться під вінцями. Посудина має добре зглажену поверхню коричневого кольору. У формувальній масі присутні домішки дуже дрібного піску і малої кількості жорстви білого кольору зі слюдою. Метричні дані: висота – 15 см, діаметр вінець – 16,4 см, максимальний діаметр – 17 см, діаметр дна – 8,4 см, товщина стінок – 0,6 см.

4. Кубок (рис. 5:2) має S-подібний профіль із тулубом півсферичної форми, високою шийкою, відділеною слабо виділеним переламом і розхиленими назовні вінцями із потовщеними виступаючими назовні краями. Збереглась лише половина кубка. Оздоблено його двома симетрично розташованими пластичними наліпами вертикально видовженої овальної форми. Зовнішню поверхню було покрито червоною фарбою всуціль (рис. 18:2). На жаль, більшість фарбованої поверхні було перекрито мінеральним нальотом, який перед експонуванням не зчищався. Черепок на зламі світло-коричневий, із дрібним шамотом (або вкрапленнями сушеної глини) у формувальній масі. Метричні дані: висота – 9,8 см, діаметр вінець – 12 см, максимальний діаметр – 13,4 см, товщина стінок – 0,3–0,5 см.

5. Кілька фрагментів миски (рис. 6:1). Вона має конічний тулуб із гострим переламом і короткі нахилені до середини вінця із дещо відтягнутими назовні і потоншеними краями. Зовнішня поверхня горбкувата, зглажена, ясно-коричневого кольору, внутрішня – більш рівна. Черепок щільний, на зламі тришаровий із чорною серцевиною. У формувальній масі присутня домішка дрібного піску і шамоту. Метричні дані: висота – 7,2 см, діаметр вінець – 17 см, максимальний діаметр – 18 см, товщина стінок – 0,5–0,9 см.

6. Миска (покришка) (рис. 6:2; 18:1) – посудина із тулубом форми півсферичної чаші із плавно розхиленими вінцями (так звана «шоломоподібна покришка»). Край вінець скісно зрізано назовні і орнаментовано насічками. На внутрішній поверх-

ні помітні сліди фарби бордової барви. Вона має зглажену поверхню світло-цеглястої барви, тришаровий злам із серцевиною чорної барви, і домішку шамоту із піском в формувальній масі. Метричні дані: висота – 5,7 см, діаметр вінець – 11,2 см, товщина стінок – 0,55 см.

7. Фрагмент денця і нижньої частини кубка із округлим тулубом (рис. 6:3). На зовнішній поверхні сліди червоної фарби, яка очевидно покривала її всуціль. Поверхня ясно-коричнева на колір, добре заглажена, горбкувата. У формувальній масі присутня домішка дуже дрібного шамоту.

8. Різець (рис. 7:1; 18:4) білатеральний на пластині. Виготовлено із смугастого молочно-сіро-чорного туронського кременю. Поверхня частково пастинована. Розміри: 7,8×2,8 см.

9. Пластина (рис. 7:2) зі зламаним кінцем, прямокутна у плані, дугастого профілю. Одну грань повністю вкрито кіркою. Виготовлено із темного сіро-коричневого туронського кременю. Розміри: 8×2,3×0,8 см.

10. Пластина (рис. 7:3) неправильного огранювання. Виготовлено із темного сіро-коричневого туронського кременю. Розміри: 7,6×2,9×0,7 см.

11. Пластина (рис. 7:5; 18:5) дугастого профілю із дрібною ретушю у верхній частині по одному боці. Виготовлено із сіро-коричнево-чорного туронського кременю. Розміри: 14×2,9×0,8 см.

12. Знаряддя, ймовірно сокирка (рис. 7:4; 18:3) трапецієподібна у плані, чотиригранна із прямим обушком і дугастим лезом. Широкі грані опуклі, а бічні – прямі. Поверхню вирівняно шліфуванням, причому бічні грані шліфовано лише частково і більшу частину їхньої поверхні займають негативи сколів. На одній із широких граней негативи залишились у приобушкочовій частині, іншу зашліфовано ретельніше. Попередньо, за морфологічними ознаками гірська порода, з якої виготовлене знаряддя, діагностована як опока. Але за умови більш детального вивчення петрографічного складу породи вузькоспеціалізованими фахівцями можливе уточнення щодо таксономічного положення у межах класу силіцитів. Розміри: 8,15×2,4–3,3×1,3–1,9 см.

13. Прикраси із дрібних мушель головоногих молюсків (рис. 8:1) у кількості 69 цілих, або частково ушкоджених і дрібні фрагменти ще кількох. Усі мушлі належали прісноводному молюску одного виду – *Lithoglyphus naticoides* (Pfeiffer,

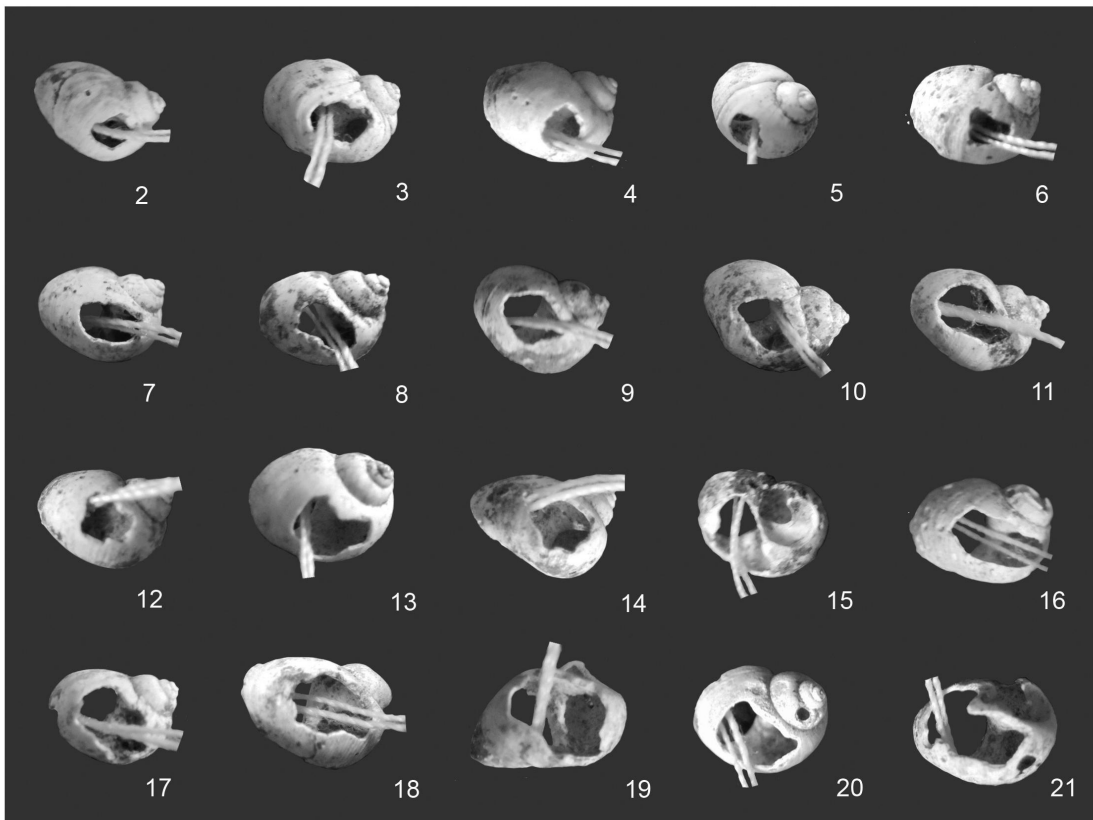
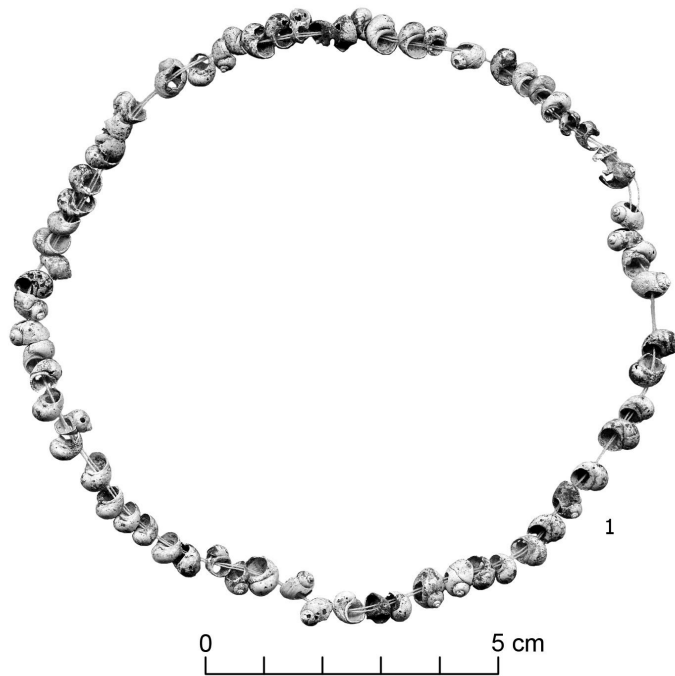


Рис. 8. Рівне-Степова. Інвентар поховання. Прикраси з мушель річкових молюсків (*Lithoglyphus naticoides*). 1 – набір прикрас у стані, в якому вони експонуються в Рівненському обласному краєзнавчому музеї (нанизані на шнурок у вигляді намиста); 2–21 – фото окремих екземплярів які демонструють форму отворів

Fig. 8. Rivne-Stepova. Inventory of the burial. Decorations made of shells of river mollusks (*Lithoglyphus naticoides*). 1 – a set of decorations in the state in which they are exhibited in Rivne Regional Museum of Local History (strung on a lace in the form of necklaces); 2–21 – photos of individual specimens showing the shape of the holes

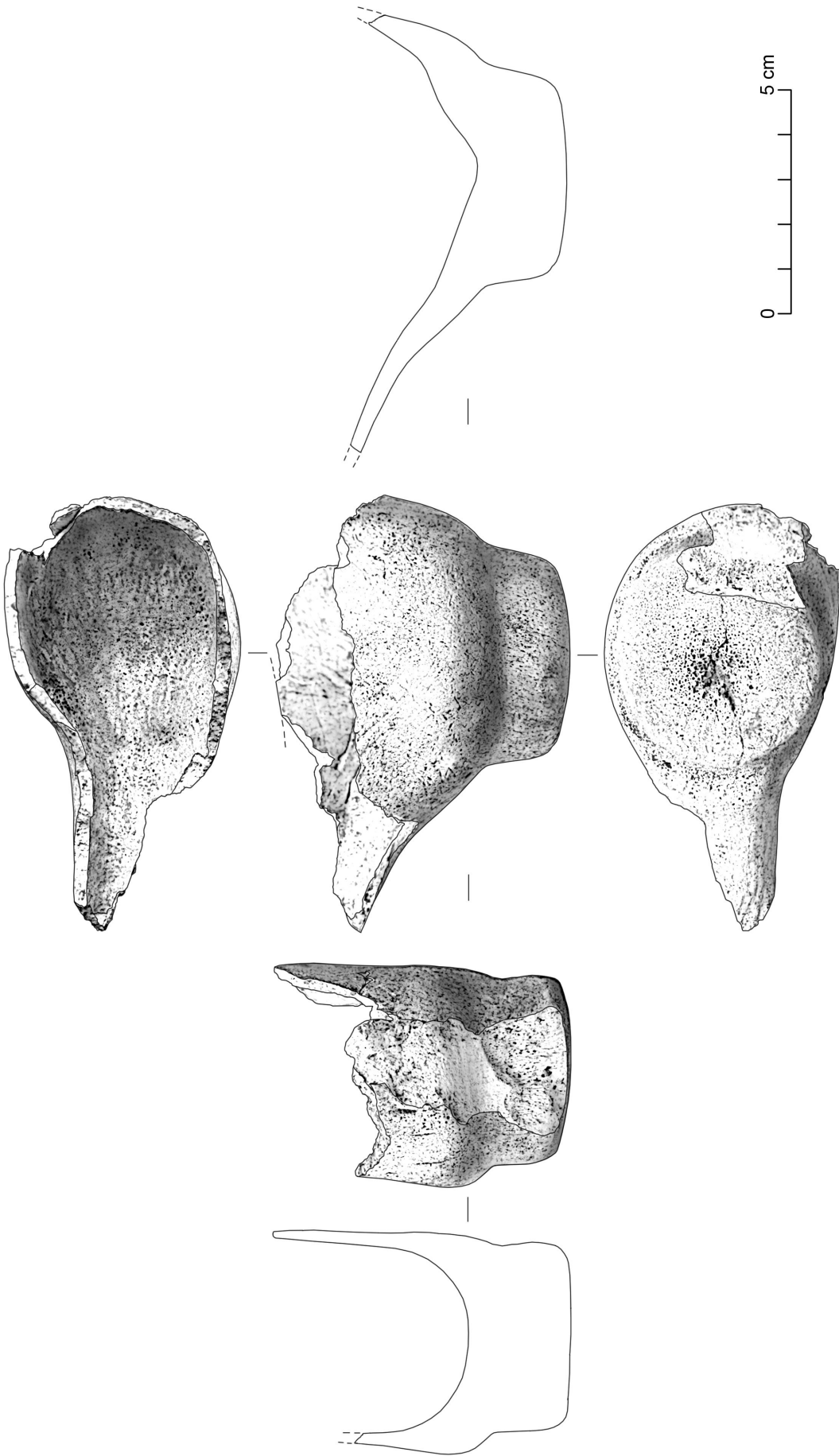


Рис. 9. Рівне-Степова. Інвентар поховання. Посудинка з рогу оленя (*Cervus elaphus*)
Fig. 9. Rivne-Stepova. Burial inventory. Vessel made of deer antler (*Cervus elaphus*)

1828)². Розміри коливались від 0,5×0,3 до 0,6×0,4 см, тобто використовувались раковини, які ще не досягли своєї максимальної довжини, що становить 8–9 мм у дорослих особин цього виду. У кожній було зроблено отвір округлої, овальної або нерегулярної форми, найменший із яких мав діаметр 0,15 см, а найбільший був розмірів 0,3×0,4 см. На краях отворів сліди шліфування відсутні. Перші мають нерегулярні обриси, часто у формі ламаної лінії, із дрібними вищербленнями (рис. 8:2–5). У багатьох на передньому краю (ближче до гирла раковини) знаходилася крупна виїмка (сліди зношення), іноді такої величини, як у самого отвору (рис. 2:7–15), і навіть більшої від нього (рис. 2:16–21).

14. Посудинка, яку виготовлено із базальної частини рогу рудого оленя (*Cervus elaphus*), асиметричної форми, розмірів 10×6 у плані і висоти 7 см, має виділену круглу у перетині ніжку діаметром 4,3 см і 2 см заввишки (рис. 9). Товщина стінок меншає від 1 см біля дна до 0,2 см на вінцях з округленими краями, що вцілили на ділянці довжиною 1 см. Використано ділянку короткої спиці і надочнояккового відростка, що відбилося на формі виробу. Стінки на одному боці майже прямі, а на протилежному нерівномірно нахилені. Там, де вони вцілили гірше, помітний незначний нахил, який вписується у близькі до напівсферичних внутрішні обриси ємності. На протилежному боці посудина має плавно виділений звужений і видовжений виступ, повну довжину якого встановити складно. Губчасту речовину зсередини вибрано вирізуванням та вишкрябуванням. Зовнішню поверхню оброблено скребінням. Ужито свіжий роговий матеріал, що видно із плавних обрисів слідів обробки³.

Антропологічне дослідження

Збереглися окремі фрагменти кісток кінцівок, поперекових хребців і кілька уламків тазу (рис. 10:1). Збереженість поверхні досить погана – очевидна поверхнева ерозія внаслідок дії кислих ґрунтів, дрібного коріння рослин. Кістки поламано посмертно, що могло статися будь-якої миті у постпоховаль-

² Визначення здійснив канд. біол. н. Балашов І., Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України.

³ Попередні спостереження щодо структури сировини та способів майстрування зробив канд. іст. н. В. Панковський, відділ археології енеоліту – бронзового віку Інституту археології НАН України.

ному середовищі, – сколи частково паціновані, однак присутні і свіжі сколи.

Компакту губчастої частини кісток частково зруйновано. На виступаючих частинах поверхні діафізів кісток присутні сліди зубів дрібних гризунів (рис. 11:6). Окрім того наявність очевидно посмертно утворених «цист» може свідчити про заселення поховання (кісток) личинками певних комах.

Таким чином, постпоховальне середовище могло бути відносно відкритим та агресивним. Відсутність більшої частини кісток вочевидь пов'язана з антропогенним впливом.

Рештки належать вірогідно чоловіку 30–35 років.

Голівки стегнових кісток мають діаметр 47–48 мм.

М'язовий рельєф дистальної частини діафізу та епіфізу лівої плечової кістки розвинені помірно, у першу чергу – це місця прикріплення розгиначів та згиначів кисті. Ліктьовий суглоб при цьому спрацьований слабо (до 2 балів). Помірно розвинені м'язи ліктя (невелика ентесопатія присутня в області прикріплення сухожилля тріцепса). Окрім того, у чоловіка були добре розвинені супінатор і абдуктор (відвідний м'яз). Наслідки хронічної травми сухожилля, отриманої під час різких скорочень біцепса знайдено у променевої горбистості (рис. 11:5). Помірно розвинений пронатор.

Ліва човноподібна кістка навколо суглобових поверхонь має цисти діаметром до 6 мм. Це вказує на значні хронічні травматичні навантаження на лівої кисті.

Цисти навколо нижньої частини лівого тазо-стегнового суглоба, а також симетричний «Імпринт Берто» (Carasso et al. 1999) на голівках стегнових кісток (рис. 11:2) свідчать про вертикальні навантаження на осьовий скелет та таз, можливо, під час перенесення на спині чи на животі важких вантажів. Проте саме свідчать зміни хребта у вигляді спондилоартрозів та артрозів міжхребцевих суглобів поперекових хребців.

М'язовий рельєф кісток ніг розвинені помірно. Міотендопатія та сліди запалення знайдено на сідничній горбистості ліворуч (рис. 11:4). Вони є наслідком травми ішіокруральної мускулатури.

Незначні ентесопатії спостерігаються на шорсткій лінії, малому вертлюзі (надто справа) й у надвертлюговій ямці (*M. obturatoris internus* і *gemellus*) стегнових кісток. Окрім того, на стегнових кістках відзначено сильну платимерію.

Ліворуч в області колінного суглоба, а саме у міжвиростковій ямці спостерігається циста, причиною якої може бути або надмірне прижиттєве навантаження на коліна, або травма хрестоподібної зв'язки (праворуч зміни дещо слабші). Великі гомілкові кістки досить рельєфні, у них сильно розвинений передній гребінь, відносно слабко — дистальні зв'язки, що утримують стопу. Як підтвердження ознак навантажень на ішіокуральну мускулатуру, відзначається осифікація волокон ахіллового сухожилка, та сліди бурситу під ним праворуч (рис. 11:1).

Східна фасетка (рис. 11:3), що маркує гіперфлексію стопи, не має ознак артрозу. Ця ознака може бути закладена генетично, однак у певних випадках є наслідком ходіння угору крутими схилами або стояння на колінах, спираючись на пальці ніг.

На п'яткових кістках спостерігаються сліди симетричної травми краю нижнього гомілкостопного суглоба (рис. 10:3), яка могла статися при падінні вперед із фіксованими горизонтально на тій чи іншій поверхні стопами. Окрім того, у стопі знайдені сліди хронічних травм зв'язкового апарату. Дистальний кінець проксимальної фаланги п'ятого променя лівої ноги деформований очевидно, внаслідок торцевої травми (рис. 10:2).

У шийних хребцях знайдено сліди запалення. Мінімальні сліди запального процесу у глибоких венах фіксуються на поверхні гомілкових кісток. Вони, можливо, пов'язані із травмами стіп.

Окремо в амфорі знайдено дві фаланги мізинця правої руки. За морфологічними та патологічними ознаками виявлено, що палець належав тому ж індивіду. Кістки, вочевидь, було переміщено дрібними гризунами.

Аналіз та інтерпретація

Поховання

Розташування усіх знахідок свідчить про те, що поховальна яма була видовженою по лінії NW-SE. Така орієнтація є однією із типових для поховань маліцької і люблінсько-волинської культур, хоча для обох переважаючою є N-S (Kadrow 2009, 55; Zakościelna 2010, 66). У зв'язку із поганою збереженістю і безсистемністю залягання залишків кістяка, визначити його положення і орієнтацію неможливо. Про це можуть лише опосередковано свідчити інші ознаки. Площа поширення кісток займає не більше

метра у довжину, тому скоріше за все похований був у скорченій позі, яка загалом є традиційною для маліцької культури (Kadrow 2009, 55). Майже всі відомі задокументовані поховання маліцької культури на території Польщі було орієнтовано головою на південь або південний схід (Kadrow 2009, tabl. III), тому можна припускати таку ж ситуацію і для поховання із Рівного. На це також може вказувати місцезнаходження сокири у південно-східній половині поховання зі східного боку від скупчення кісток. В інших маліцьких похованнях із Польщі, у випадку зафіксованого положення кістяка і наявності сокири, останні знаходилися у тій частині, що ближче до голови, наприклад: Тарговіско, стан. 11, пох. 2120 (Czekaj-Zastawny et al. 2004, рс. 13), Тарговіско, стан. 12/13, пох. 1569 (Czerniak et al. 2006, рс. 12), Тарговіско, стан. 14/15, пох. 755 (Kadrow et al. 2009, рс. 56), Злота, стан. «Над Ваврем» пох. 393 і 499 (Kadrow et al. 2009, рс. 62; 63). Щодо поховань Голишівського могильника, не дивлячись на те, що у публікації зазначаються північно-західна та північна орієнтація (Пелещишин 1998, 76), маємо підстави вважати, що їх усе ж було орієнтовано на південь. У першому повідомленні про відкриття М.Ю. Пелещишин вказував саме південну орієнтацію (Пелещишин 1973), а на опублікованому фото поховання 4, напрямок довгих тіней також це підтверджує, оскільки малоімовірно, що поховання було розкрито під час сходу сонця (Охріменко 2005, рис. 12).

Амфора з покришкою

Амфора і покришка, знайдені поруч, виявляють єдність орнаментальної композиції і пасують одне одному за розмірами, а тому їх можна розглядати як комплект (рис. 4:3). Подібних комплектів серед комплексів маліцької культури досі виявлено не було.

Біконічність форм загалом властива посуду маліцької культури на усіх етапах, однак за пропорціями аналогію до амфори усе ж відшукати не вдалося. Біконічні амфори з двома вушками на зламі тулуба і вертикальними отворами в них мають значний діапазон розмірів і від рівненської відрізняються тим, що усі мають вертикально відігнуті вінця. Цілих екземплярів (повний профіль) відомо усього кілька, наприклад, із імовірного поховання фази Іс (скупчення 2) Краков-Нова Гута-Могила стан. 53/55 (рис. 12:12) (Kadrow et al. 2009, 219–220,

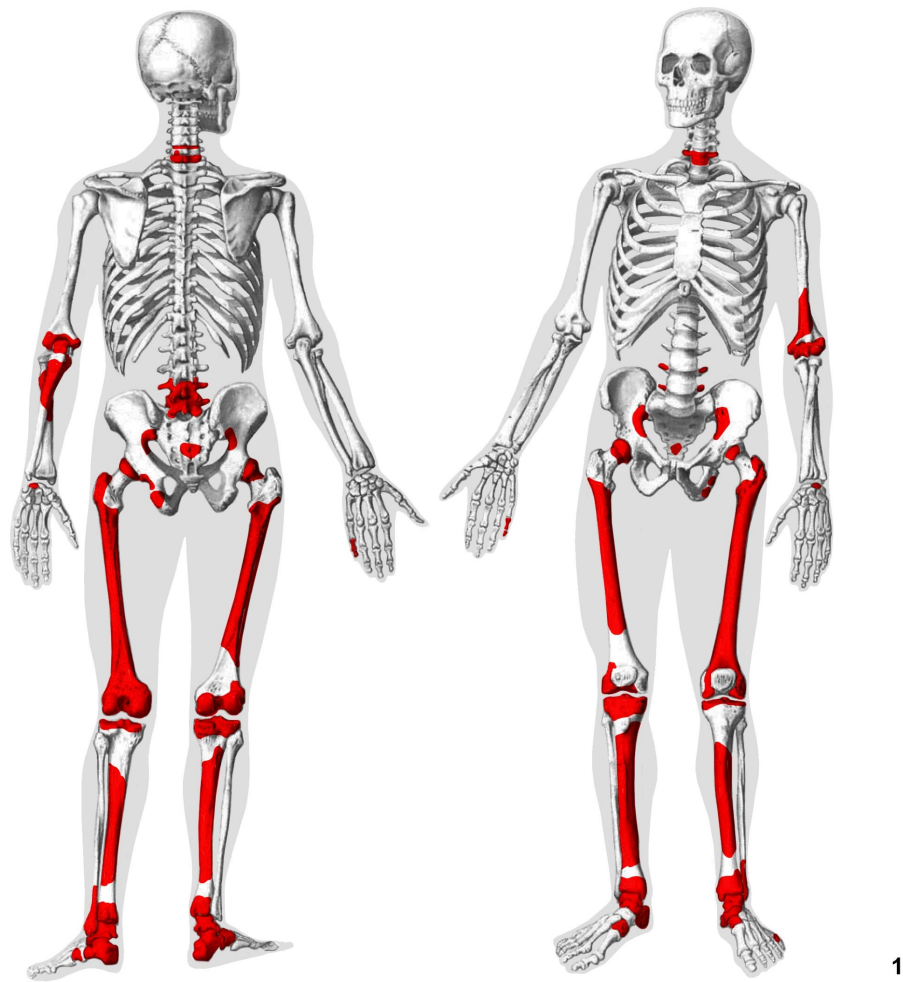


Рис. 10. Рівне-Степова. Кістки з поховання. 1 – Збереженість кісток скелету (червоним позначені представлені кістки скелету); 2 – дистальний кінець проксимальної фаланги лівої ноги (5 промінь). Посттравматична деформація; 3 – п'яткові кістки. Вигляд зверху. Симетричні можливо травматичні зміни краю передньої суглобової поверхні

Fig. 10. Rivne-Stepova. Remains of the buried person: 1 – preservation of the bones in the skeleton; 2 – posttraumatic deformity of the distal end of the left proximal foot phalanx (5 toe); 3 – calcaneus, symmetrical possibly traumatic changes at the margin of the anterior articular surface

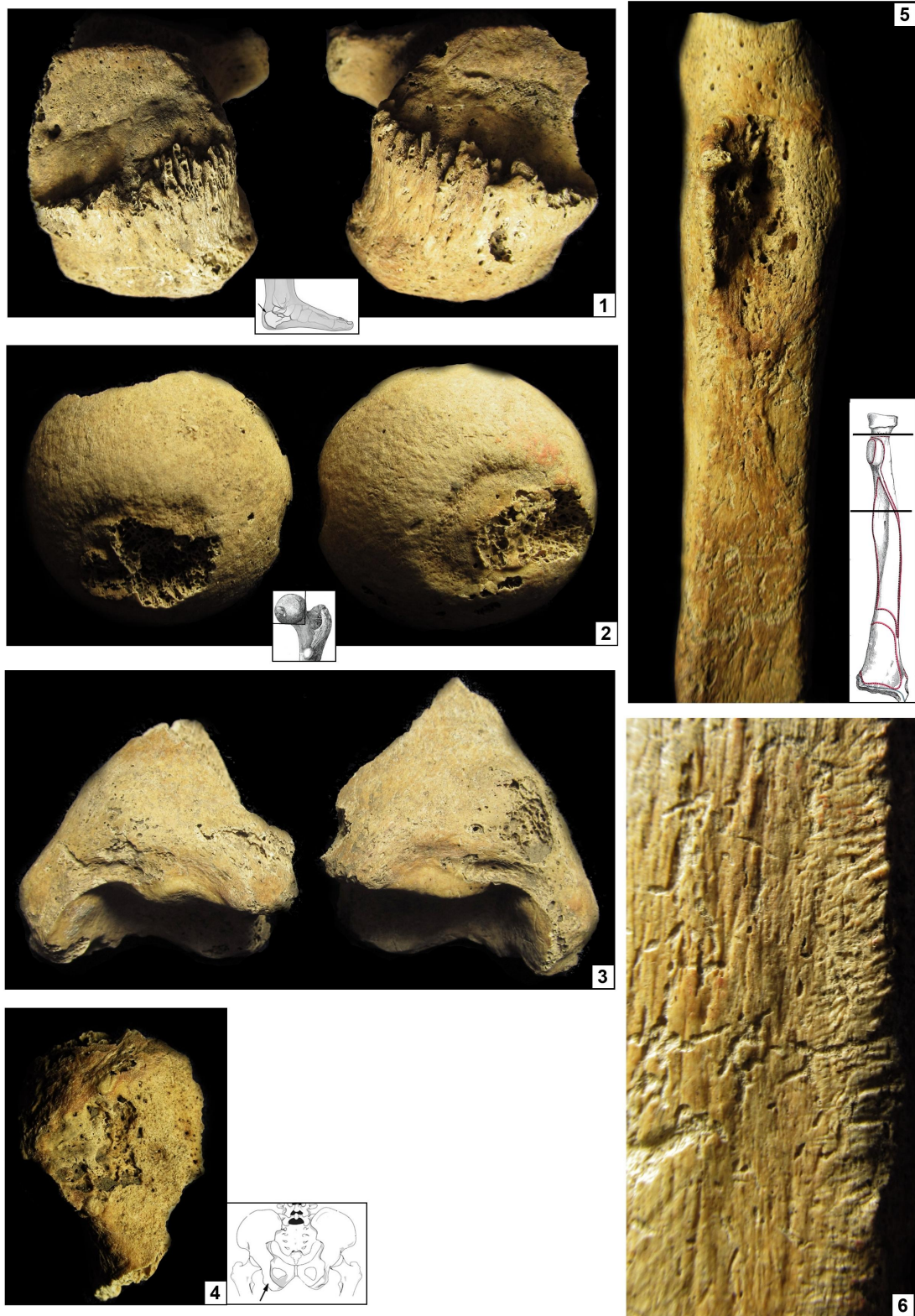


Рис. 11. Рівне-Степова. Кістки з поховання: 1 – п'яткові кістки. Вигляд ззаду. Осифікація волокон ахіллового сухожилля. Сліди запалення бурси позначені стрілкою; 2 – симетричні зміни на голівках стегнових кісток; 3 – дистальні епіфізи великих гомілкових кісток – східні фасетки (squattingfacets); 4 – сіднична горбистість, сліди міотендопатії; 5 – променева горбистість, наслідки хронічної травми сухожилля Біцепса; 6 – сліди зубів дрібних гризунів на діафізі довгої кістки

Fig. 11. Rivne-Stepova. Remains of the buried person: 1 – calcaneal bones. Ossification of Achilles tendon fibers. Lesions caused by bursa inflammation are indicated by an arrow; 2 – symmetrical changes on the femurheads; 3 – distal epiphysis of the tibia – squatting facets; 4 – ischial tuberosity, traces of themyotendopathy; 5 – radial tuberosity, consequences of chronic biceps tendon injury; 6 – traces of teeth of small rodents on the long bone diaphysis

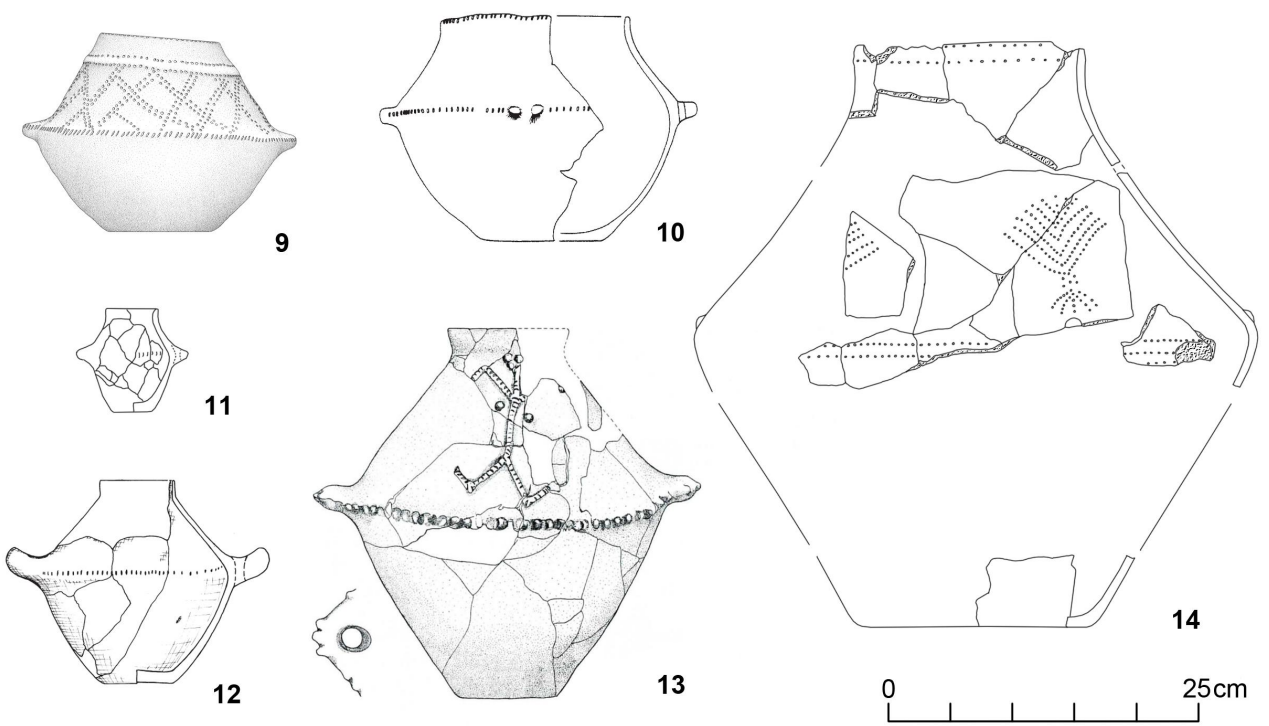
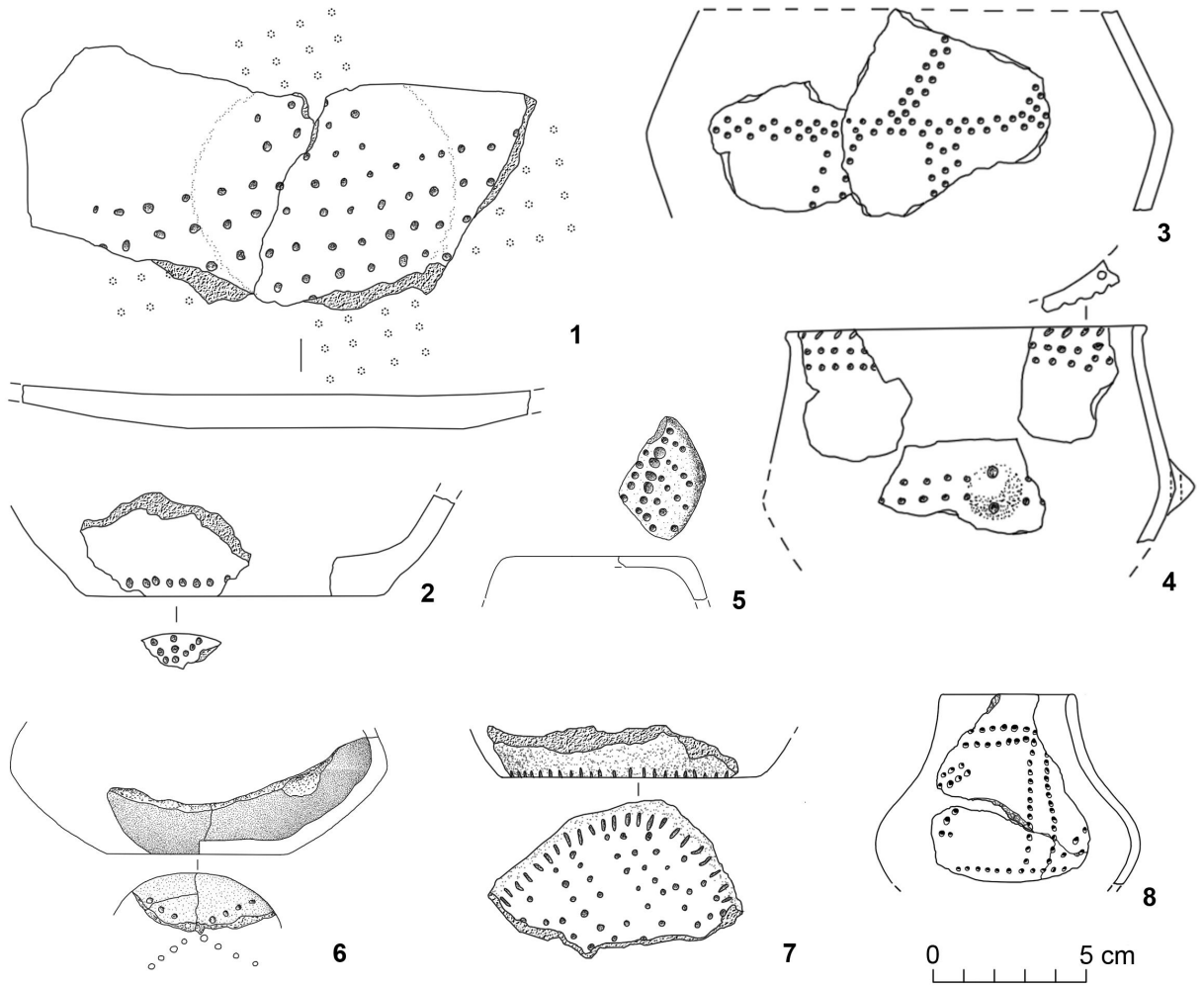


Рис. 12. Зразки посуду маліцької культури (перерисовано з вказаних джерел). 1, 2 – Sandomierz-20 (Michalak-Ścibior, Taras 1995, рис. 18:16; рис. 20:3); 3 – Malice (яма 3) (Kamieńska 1973, Tabl. II:7); 4 – Wyciąże-1, (яма 241) (Ibid., Tabl. XI:3); 5 – Костянець, ур. Лиственщина (розкопки М. Пелешчина 1967 р.); 6 – Острог, ур. Земан, могильник, поховання 14 (Позіховський, Самолук 2008, рис. 8:3); 7 – Sandomierz-20 (Michalak-Ścibior 1993, tabl. XIV:2); 8 – Острог, ур. Земан (Позіховський et al. 2011, рис. 1:3); 9 – Рівне-Степова; 10 – Werbkowice (Kadrow, Zakościelna 2000, fig. 12:d); 11, 13 – Targowisko-11 (Czekaj-Zastawny et al. 2007, fig. 5:3; Grabowska, Zastawny 2007, fig. 3); 12 – Kraków-Nowa Huta-Mogiła-53/55 (Kadrow et al. 2009, рис. 44:3); Винники-Лазки (Бандрівський 1992, рис. 1)

Fig. 12. Specimens of Malice culture pottery (redrawn from the sources cited). 1, 2 – Sandomierz-20; 3 – Malice (pit 3); 4 – Wyciąże-1, (pit 241); 5 – Kostyanets, ur. Lystvenschyna (excavation of M. Pelyshchyn in 1967); 6 – Ostroh, ur. Zeman, burial ground, burial 14; 7 – Sandomierz-20; 8 – Ostrog, ur. Zeman; 9 – Rivne-Stepova; 10 – Werbkowice; 11, 13 – Targowisko-11; 12 – Kraków-Nowa Huta-Mogiła-53/55; Vynnyky-Lazky

рис. 44:3), у керамічній збірці фази Іа з Вербковіц (рис. 12:10) (Kadrow, Zakościelna 2000, fig. 12:d), та дві з поселення фази Іа Торговіско, стан. 11 (рис. 12:11,13) (одна із яких у мініатюрній версії, а інша – із пластичним антропоморфним зображенням) (Czekaj-Zastawny et al. 2007, fig. 5:3; Grabowska, Zastawny 2007, fig. 3). Усіх їх було також орнаментовано рядом насічок або пальцевих втиснень на переламі тулуба, а амфору з Вербковіц – ще й по краю вінець. Варто також згадати біконічну амфору з житла 1 поселення Винники-Лазки у верхів'ях басейну Західного Бугу поблизу м. Львова (Бандрівський 1992, рис. 1; Конопля 2005, рис. 1:5). Комплекс цього житла В. Конопля відніс до «лендель-полгарської культурно-історичної спільності» і пов'язав із фіналом костянецької групи і жешовської фази маліцької культури (Конопля 2005, 255). У першій авторській публікації М. Бандрівського подано більш достовірний її рисунок, на якому видно, що фрагменти верхньої частини насправді не склеєно із фрагментами тулуба, а отже можна допустити відхилення від запропонованої реконструкції форми. Зближують її із рівненською амфорою спосіб нанесення орнаменту круглими наколами і побудова композиції – розташування піктографічного зображення у верхній частині посудини між двома горизонтальними лініями. Винниківська амфора також мала частково збережені пластичні виступи на переламі тулуба, описані В. Коноплею як конічні наліпи (Конопля 2005, 252).

Відомі також аналогічні амфори і на пам'ятках лендельської культури Малопольщі, наприклад із поховання 1, Іголомія-Схід, стан. 1 та із поховання 6, Краків-Нова Гута-Плешов, стан. 17 (Kaczanowska, Tunia 2009, рис. 70:2; 91:6).

За формою рівненська амфора схожа і на поширені в лендельській культурі біконічні посудини так

званого типу Butmir-gefäß, відомі, наприклад, із могильників Південного Подунав'я (Південно-Східна Угорщина) (Zalai-Gaál 2007, taf. 26–31). Найближча вона до варіантів 2a1a1 і 2a1a2 (етап Lengyel 2a), які вирізняються прямими стінками. У посудин цього типу часто є широкий валикоподібний виступ (або вигин профілю) під вінцем, увігнуте дно, а на переламі тулуба вушка або наліпи. Однак майже усі вони мають такі ж самі вушка і наліпи ще й під краєм вінець (рис. 15:2–9).

Якщо порівнювати з традиційним посудним набором трипільської культури, то амфора з Рівне-Степова відповідає т.зв. грушоподібним посудинам, які комплектувались покриттями, починаючи ще із раннього періоду (Трипілля А-Прекукутені) (Бурдо 1998, с. 81–83, рис. 1) та були досить поширені і в період Трипілля В – Кукутені А (Crîșmaru 1977, fig. 30; 31). Вони також мають проколоти вертикально вушка на найбільшій випуклості, проте відрізняються округлістю обрисів верхньої частини і є по суті аналогом лендельських посудин Butmir-gefäß. Перелам тулуба у них переважно зміщено угору, хоча трапляються і екземпляри із симетричними пропорціями (Petrescu-Dîmbovița et al. 1999, fig. 226:2,5,6). Одночасно серед матеріалів періоду Трипілля В – Кукутені А віднаходимо амфори, схожі на згадувані маліцькі, які теж мають більш стрункі пропорції, відігнуті вертикально вінця і вушка з вертикальними отворами на переламі тулуба (рис. 15:14–18) (Petrescu-Dîmbovița et al. 1999, fig. 220; 229:3; 230:2; 313:1; 318:7,8; Crîșmaru 1977, fig. 20:3).

Однак аналогій покриття серед синхронних маліцької культури трипільських знайти важко. Традиційними у розвинутому Трипіллі (ВІ-ВІІ) були конічні із грибоподібною ручкою, шоломоподібні та ступкоподібні. На етапі ВІІ з'являються шоло-

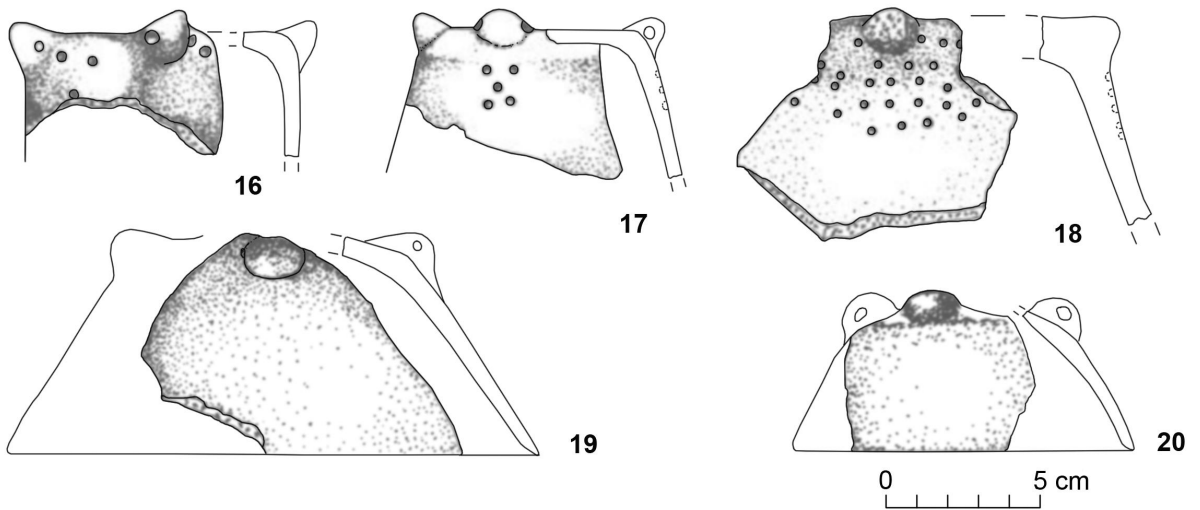
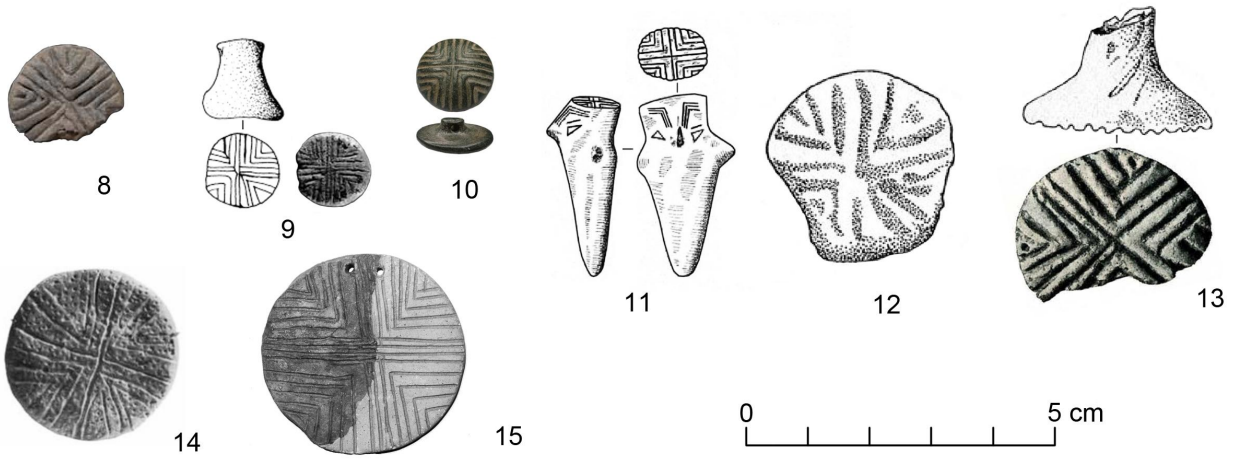
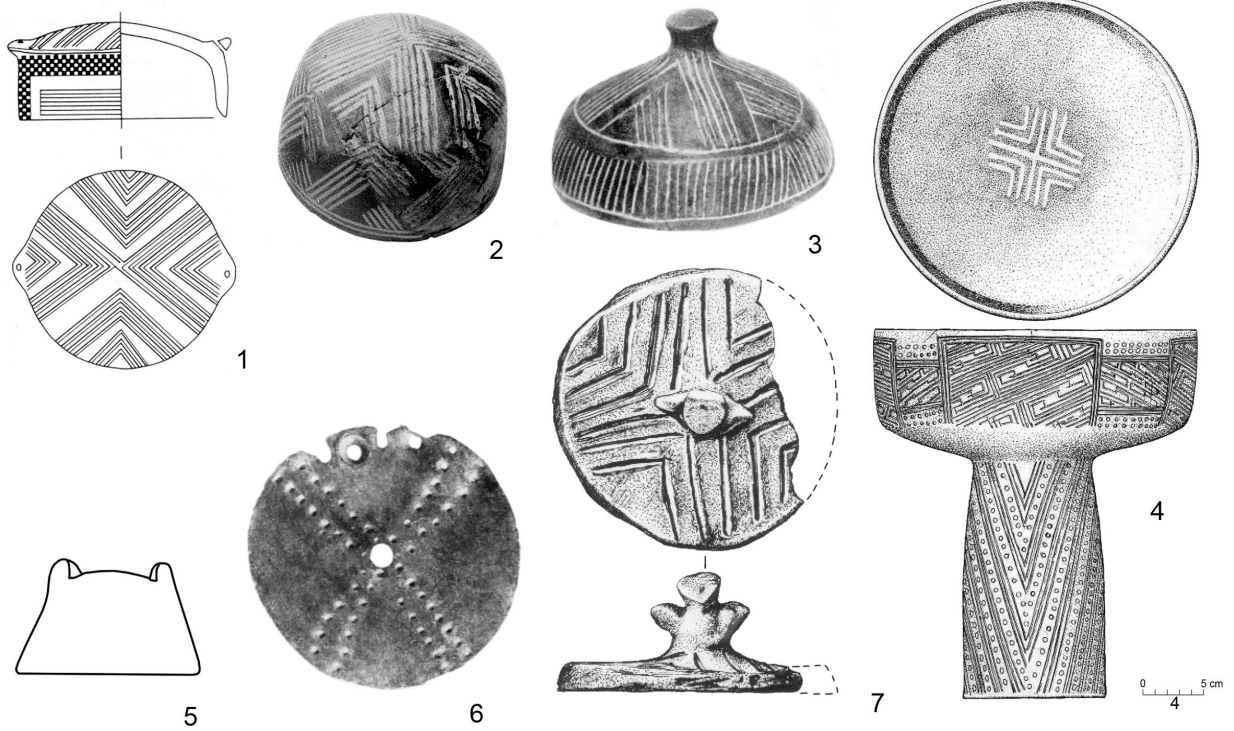


Рис. 13. Зразки артефактів різних культур неоліту-енеоліту згаданих в статті (перерисовано і скопійовано з вказаних джерел). 1–3,5–7,14,15 – без масштабу). 1–3 – культура Сава (Тодорова 1986, рис. 38:2, рис. 40:2, снимок 84); 4 – Szegvár-Tűzköves (Korek 1990, abb. 65); 5 – Незвисько-II (Археология СССР 1982, tabl. LXVI:8); 6 – Карбуна (Сергеев, 1963, рис. 11:2); 7 – Öcsöd-Kováshalom (Raczky 1990, abb. 102); 8,9 – Çatalhöyük (Camizuli 2008, fig. 147; Türkcan 1997); 10 – Tepe Giyan (Denham 2013, fig. 4:13); 11 – Smederevska Palanka (Gimbutas 1984, fig. 47); 12 – Perse (Словакія) (Makkay 1984, fig. XV); 13 – Bodești-„Frumușica” (Matasă 1946, pl. LI:372; Makkay 1984, fig. XXIII:4); 14 – Аспарухово (Тодорова, Вайсов 1993, снимок 89); 15 – Cluj-Napoca (Lazarovici et al. 2011, 204, fig. VIIC:65); 16–20 – покоришки тиса-полгарської культури (Diaconescu 2009, pl. 70:2–3; pl. 85:1–4)

Fig. 13. Samples of artifacts of different cultures of the Neolithic-Eneolithic mentioned in the article (redrawn and copied from the sources cited). 1–3,5–7,14,15 - without scale). 1–3 – Sava culture; 4 – Szegvár-Tűzköves; 5 – Low-II; 6 – Cărbuna; 7 – Öcsöd-Kováshalom; 8, 9 – Çatalhöyük; 10 – Tepe Giyan; 11 – Smederevska Palanka; 12 – Perse (Slovakia); 13 – Bodești-„Frumușica”; 14 – Asparuhovo; 15 – Cluj-Napoca; 16–20 – lids of the Tyszapolgar culture

моподібні покоришки із плоским верхом, на якому знаходилась пара вушок із горизонтальними або вертикальними отворами, що наближає їх до рівненської (Гусев 1995, 99,100,114; Круц, Рижов 1985, рис. 2:12; а,б; Попова 2003, рис. 59:4). Винятком може бути хіба що екземпляр з поселення Незвисько-II, який за формою дуже близький до згаданого із рівненського поховання, однак ми володіємо лише його схематичним рисунком (рис. 13:5) (Археология СССР 1982, tabl. LXVI:8).

Найбільш подібні покоришки набувають поширення значно пізніше – уже на пізньому етапі трипільської культури (Трипілля С). Зокрема аналогії їй знаходимо серед матеріалів поселення Тигру Окна – Подей на р. Тротуш в Румунії (Кукутень В₂) (Matasă 1964 fig. 21:3–5), а також із комплексів бронзенського етапу (Маркевич 1981, рис. 57; 58; Дергачев, Манзура 1991, табл. 5:15), у тому числі у кошиловецькій групі (Ткачук 2000, fig. 6:2,4). В цей час ними накривались посудини кулястої форми (див. наприклад комплект з поховання 43 Вихватинського могильника (Дергачев, Манзура 1991, рис. 17:1).

У самій же маліцькій культурі, як і в інших синхронних їй культурах, лендель-полгарського кола такі покоришки є рідкістю. По невеликих фрагментах часто неможливо розрізнити денця посудин і покоришки, надто коли на других не збереглися вушка (рис. 12:5,7). Окрім того, денця також іноді орнаментувалися (рис. 12:1,2,6). Маємо лише ряд аналогій у тиса-полгарській культурі (Diaconescu 2009, pl. 70:2,3; 85:1–4), однак отвори у їхніх вушках були орієнтовані горизонтально (рис. 13:16–20).

Слід згадати, що дуже схожі, але значно раніші екземпляри відомі в західнопричорноморській культурі Сава (рис. 13:1–3) (Тодорова 1986, рис. 38:2; 40:2, снимок 84).

Ширші можливості для аналізу надає орнамент даного комплекту. Композиція на стінках амфори складається із перехресних подвійних ліній так само, як і на верху покоришки, тільки без шевронів. Перехресні одиничні лінії ямок утворюють пасмо на стінках покоришки. Тож очевидно є єдність усієї композиції, у якій використовується один і той самий прийом у двох варіаціях. Його можна розглядати як окрему фігуру – хрест. При групуванні хрестів у горизонтальний ряд утворюється ще й фризи із незаповнених орнаментом полів – ромбів і трикутників.

Орнаментация дрібними круглими ямками, укладеними в одиничні або парні лінії, з'являється у пізньокласичній фазі (1с) і набуває поширення на пізньому етапі маліцької культури (фази 2а і 2б). Найбільш ранні зразки відомі із поселень Маліце (яма 3) (рис. 12:3) і Вичьонже, стан. 1, (яма 241) (рис. 12:4) (Kamieńska 1973, Tabl. II:7; XI:3; Kadrow 1996, 51). Подібним чином було орнаментовано кубок із поселення Острог-Земан (рис. 12:8) (Позіховський et al. 2011, 268, рис. 1:3).

Появу такого орнаменту пов'язують із впливом тиса-полгарської культури (Kadrow, Zakościelna 2000, 204,207,208). Ранній час його застосування засвідчують матеріали з полгарського поселення Vésztő-Bikeri (Угорщина) (рис. 14:10), радіокарбонні дати з якого укладаються у межі 4500–4200 BC (Gyucha et al. 2006, fig. 25:1; Parkinson et al. 2004, fig. 10:d; 12). Фіксується цей орнамент упродовж усього часу існування тиса-полгарської культури на пам'ятках Угорщини і Румунії (рис. 14) (Bognár-Kutzián 1963, pl. XVIII:2,3,9; Bognár-Kutzián 1972, pl. VII:1–3; VIII:1,5,8; IX:5,7; XXXI:10; LIII:8; Diaconescu 2009, pl. 7:2; Raczky 1988, кер. 30:4,6,8; Raczky, Anders 2012, fig. 25:2,12). Фризи із перехресних ліній або зигзагів, які утворювали трикутники і ромби, по-

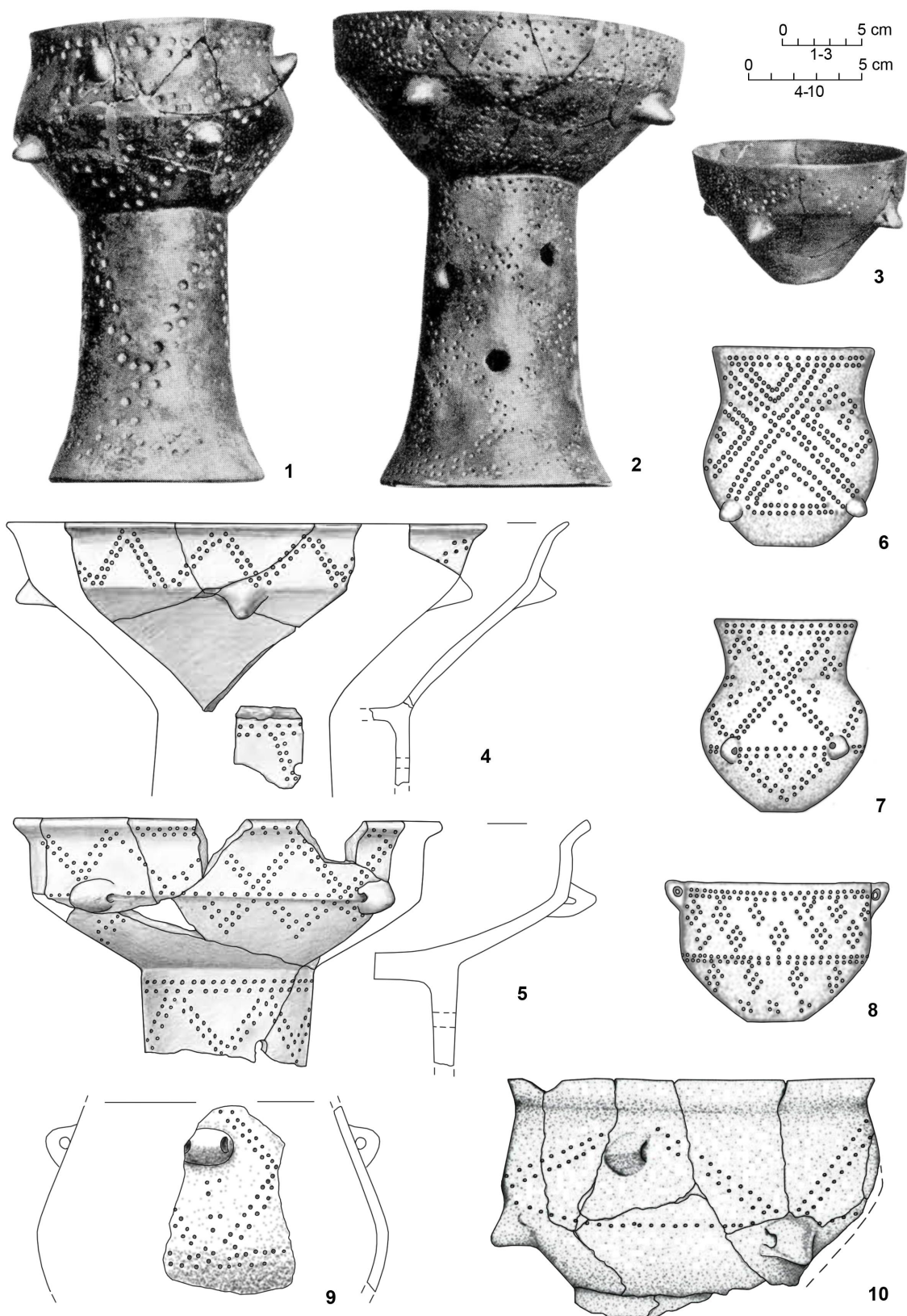


Рис. 14. Зразки посуду тиса-полгарської культури (перерисовано з вказаних джерел). 1–3 – Basatanya, поховання 12 (Bognár-Kutzián 1963, pl. XVIII:2,3,9); 4, 5 – Tiszanána-Dinnyéshalom (Raczky 2012, fig. 25:2,12); 6–8 – Mezőtúr-Felsőrészi-Viskőz (Raczky 1988, kep. 30:4,6,8); 9 – Dăbâca-Cetate (Diaconescu 2009, pl. 7:2); 10 – Vésztő-Bikeri (Parkinson et al. 2004, fig. 10:d)

Fig. 14. Samples of pottery of the Tiszapolgar culture (redrawn from the sources cited). 1–3 – Basatanya, burial 12; 4, 5 – Tiszanána-Dinnyéshalom; 6–8 – Mezőtúr-Felsőrészi-Viskőz; 9 – Dăbâca-Cetate; 10 – Vésztő-Bikeri

бутували у розписах на кераміці культури Тиса (Sebők 2007, fig. 7:3–5). Очевидно, у тиса-полгарській культурі продовжувалася традиція застосування цих мотивів, виконаних уже у новій техніці.

Аналогій зображенню хреста, виконаного круглими ямками у маліцькій культурі, знаходимо лише декілька. Згідно з публікацією, таким можна було б вважати екземпляр із поселення Костянець-Лиственщина, який, за версією М. Пелещишина, було нанесено на денце миски. (Пелещишин М. 1997, 11, рис. 2:19). Однак безпосереднє знайомство із цією знахідкою дозволяє побачити, що реальний уклад ямок на ній не відповідає ілюстрованому М. Пелещишином і не утворює очікувану фігуру (рис. 12:5). Зате його форма свідчить, усе ж таки, що цей фрагмент належав швидше покришці, яка могла б бути подібною до рівненської. Це поселення належить до етапу Вербковіце-Костянець, що відповідає жешовській фазі 2а (Пелещишин 1974; Kadrow, Zakościelna 2000, 207). Дуже схожим є фрагмент посудини з поселення Sandomierz, стан. 6 (Wzgórze Zawichojskie) (рис. 12:7), щодо якої теж не маємо впевненості, чи не була вона аналогічною покришкою (Michalak-Ścibior 1993, tabl. XIV:2).

Зображення хреста відоме із кремаційного могильника Острог-Земан, де його було виявлено на денці кубка з поховання 14. Воно складалося лише з одиничних ліній ямок (рис. 12:6). У головній публікації автори співвіднесли могильник із жешовською фазою маліцької культури. (Позіховський, Самолюк 2008, 39; рис. 8:3).

Ще один хрест, виконаний перетином чотирьох ліній ямок на денці миски, походить із об'єкту фази 1с-2а маліцької культури на поселенні Сандожеж, стан. 20 (рис. 12:1) (Michalak-Ścibior, Taras 1995, 83, 132, рис. 20:3; Michalak-Ścibior 1996, 38–43; рис. 10:3).

Така фігура має давнє походження і значно ширші географічні рамки застосування. Хрест з V-подібними шевронами зустрічається на глиняних печатках (пінтадерах), які побутували в неолітичних культурах Близького сходу і Південно-східної Європи (Lichter 2011, 35–37). Для прикладу можна навести екземпляри з Чатал-Хююк (Туреччина) (Cassidy J. 2008, 204, fig. 147; Türkcan 1997), Тепе Гіян (Іран) (Тепе Гіян) (Denham 2013, 103, fig. 4:13), Смедеревска Паланка (Сербія) (Smederevska Palanka) (Gimbutas 1984, fig. 47), Персе (Словачія) (Makkaу 1984, fig. XV) (рис. 13:8–12). Віднайдено

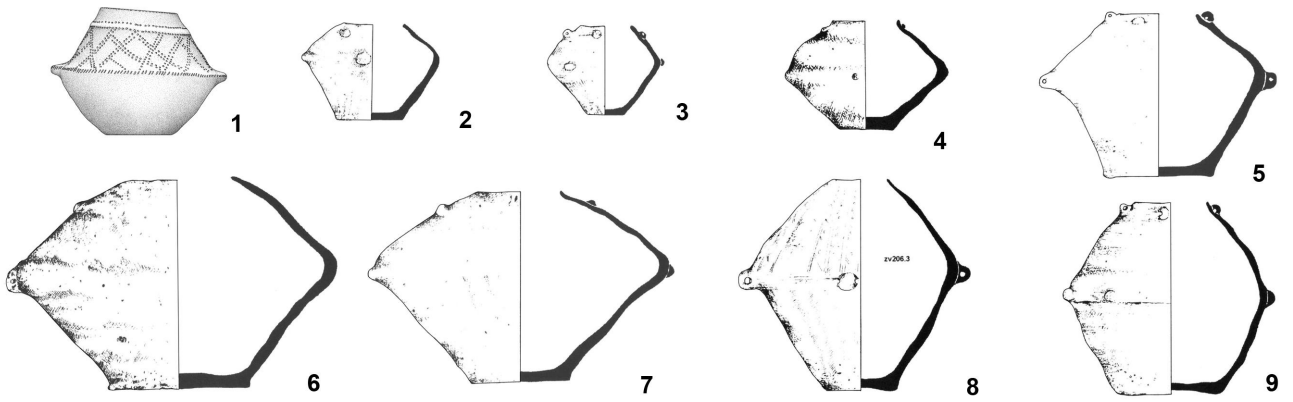
такий знак і на круглих глиняних дисках, наприклад у культурі Усоє I (Аспарухово, Болгарія) (рис. 13:14) (Тодорова, Вайсов 1993, снимок 89) і культурі Старчево (Клуж-Напока, Румунія) (рис. 13:15) (Lazarovici et al. 2011, 204, fig. VIII:65).

Аналогічні композиції було нанесено заглибленими лініями на верх схожих за формою покришок культури Сава (Тодорова 1986, рис. 38:2, снимок 29а, снимок 54). У культурі Тиса в Угорщині на посуді також зустрічається прокреслене або намальоване зображення хреста із шевронами, наприклад: на дні чаші із високою ніжкою із поселення Шегвар-Тюскьовес (рис. 13:4) (Szegvár-Tüzköves) (Korek 1990, abb. 65) та на плоскій покришці із поселення Ечед-Ковасалом (рис. 13:7) (Öcsöd-Kováshalom) (Raczky 1990, abb. 102).

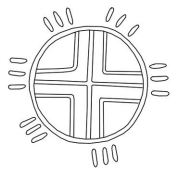
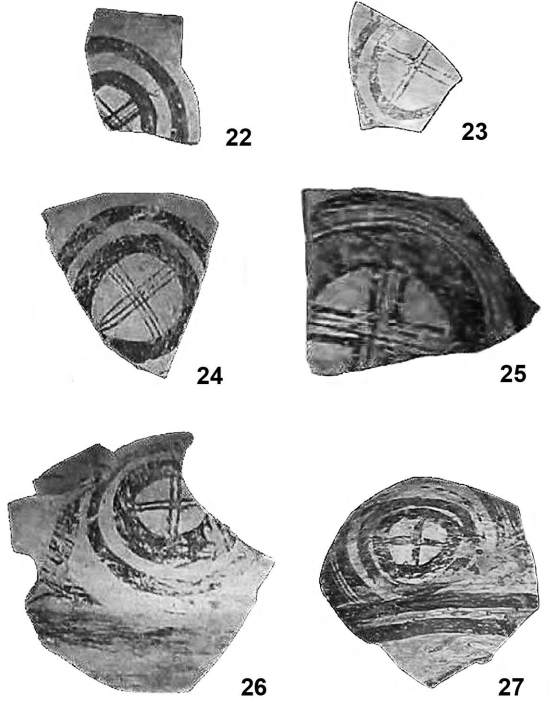
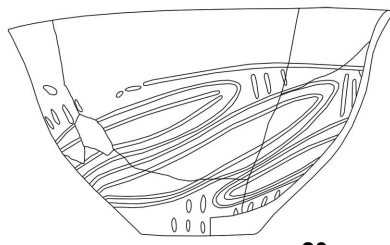
Використання цієї фігури добре фіксується і в культурі Кукутень-Трипілля. На поселенні Frumușica (Румунія) (етап Кукутень А) віднайдено глиняні печатки, аналогічні згаданим вище, на одній з яких лицеву частину було декоровано схожим чином (хрест у центрі і заповнені шевронами та паралельними лініями четвертини) (рис. 13:13) (Matasă 1946, pl. LI:372; Makkaу 1984, 22, fig. XXIII:4). Не зайвим буде згадати зображення хреста, витавруване подвійними лініями із круглих ямок на мідному диску зі скарбу етапу Трипілля А біля с. Карбуна (Молдавія) (рис. 13:6) (Сергеев, 1963, рис. 11:2). Хрест із шевронами було намальовано із обох боків миски із поселення етапу Кукутень А Ізвоаре II (Румунія) (рис. 15:19) (Vulpe 1957, fig. 133:1; 134). Такі самі було нанесено заглибленим орнаментом на плоске навершя кришки із поселення Поливанів Яр (горизонт В₁, за Т. Поповою, Трипілля VI) (рис. 15:21) (Попова 2003, 85, рис. 40:8) і на дно миски із поселення Трушешть (Кукутень А) (Румунія) (рис. 15:20) (Petrescu-Dîmbovița et al. 1999, fig. 188:6). Хрест, вписаний у коло, зустрічаємо також у розписах на кераміці етапу Кукутень В_{1b}, наприклад, із однойменного поселення Кукутень (Petrescu-Dîmbovița, Văleanu 2004, fig. 162:1–4; 169:1–3; 175:6).

Горщикоподібна посудина

Горщикоподібна посудина є характерною формою для маліцької культури і подібні їй зустрічаються як в класичній, так і в пізній фазах. Для прикладу можна навести цілі екземпляри із поховань із Сандожежа (Пагорб Св. Якуба) (Kamieńska 1973, tabl. 5:2), Казімежі Малої стан. 1 (Kadrow et al. 2009,



0 25cm



0 5cm

Рис. 15. Зразки посуду культури Лендель (2–9) і Кукутень-Трипілля (10–27) згадані в тексті (перерисовано і скопійовано з вказаних джерел). 1 – Рівне-Степова, амфора; 2–9 – посудини типу Butmir-gefäß з могильників культури Lengyel Південного Подунав'я (Zalai-Gaál 2007, taf. 26–31); 10,11,14,16–18 – Truşeşti (Petrescu-Dîmboviţa et al. 1999, fig. 220; 226:2,5; 229:3; 230:2; 318:8); 12,13,15 – Drăguşeni (Crişmaru 1977, fig. 20:3; 30; 31); 19 – Izvoare-II (Vulpe 1957, fig. 134); 20 – Truşeşti (Petrescu-Dîmboviţa et al. 1999, fig. 188:6); 21 – Поливанів Яр (Попова 2003, рис. 40:8); 22–27 – Cucuteni-Cetăţuie (Petrescu-Dîmboviţa, Văleanu 2004, fig. 162:1,2,4; 169:1,2; 175:6)

Fig. 15. Samples of the Lengyel (2–9) and Cucuteni-Trypillia (10–27) culture vessels are mentioned in the text (redrawn and copied from the sources cited). 1 – Rivne-Stepova, amphora; 2–9 – vessels of Butmir type from the Lengyel culture burial grounds of the South Danube; 10,11,14,16–18 – Truşeşti; 19 – Izvoare-II; 20 – Truşeşti; 21 – Polivanov Yar; 22–27 – Cucuteni-Cetăţuie

гус. 41:3), Кракова-Ольшаниці, стан. 1 (Milisauskas 2000, fig. 7), та із поселення Вичьонже, стан. 1 (яма 239) (Kamieńska 1973, Tabl. IX:1).

Кубок

Кубки такої форми відомі із поселень жешовської фази (костянецького етапу за М.Ю. Пелещишином) басейну Горині – Костянець, ур. Лиственина та Листвин, ур. Гострий горб і ур. Протереб (Пелещишин 1997, рис. 2:2; 8:3; 13:1,4). Зустрічаємо їх і в комплексах цього часу на території Польщі (Kadrow 1988, гус. 10:7; 11:2). Їх так само було орнаментовано пластичними наліпами у верхній частині посудини або у найбільш широкій частині тулуба. На них не було зафіксовано покриття поверхні фарбою, однак відомо, що, наприклад, у районі села Листвин маємо дуже несприятливі умови збереження кераміки у ґрунті, і поверхню тієї завжди сильно знищено, тому залишки фарби могли просто не залишитись. Факти використання фарби у жешовській фазі у літературі по маліцькій культурі практично не описані. На території Польщі вони відомі лише в ранніх фазах (1a–1c) і пов'язані із впливом лендельської культури в районі Сандомежа і Кракова (Kamieńska 1964, 146; Kaczanowska 1996, 9; Michalak-Ścibior, Taras 1995, 98). У цей час там зустрічається також і розпис фарбами білим по червоному (Kadrow, Zakościelna 2000, 200). Щодо українських матеріалів В.І. Конопля зазначав лише те, що специфічною ознакою кераміки костянецької групи (пізньої фази маліцької культури на Волині) є суцільне фарбування частини кубків і мисок на червоне або на коричневе, однак унікав будь-яких посилань на конкретні артефакти (Конопля 1990, 8). У фондах Державного історико-культурного заповідника м. Дубна у колекції матеріалів з поселення Костянець-Лиственина (розкопки М. Пелещишина 1967 р.) є фрагменти двох посудин повністю по-

критих іззовні брунатною фарбою. Одна з них була пофарбована навіть на денці.

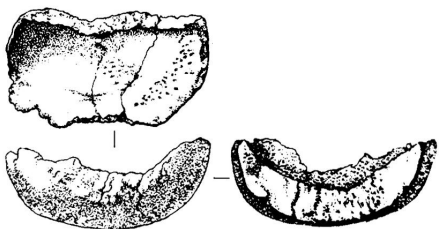
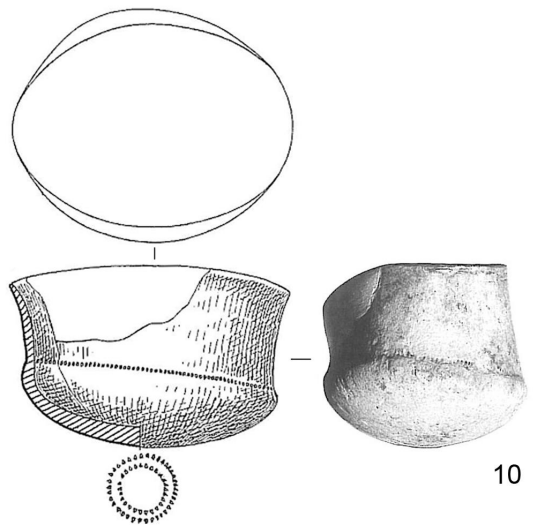
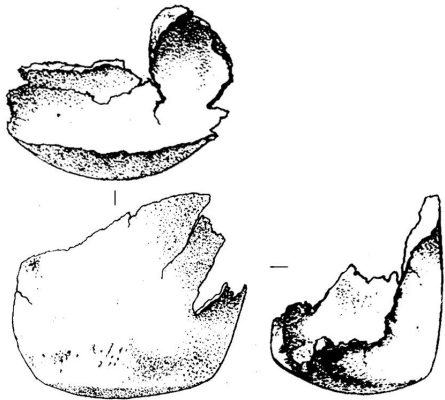
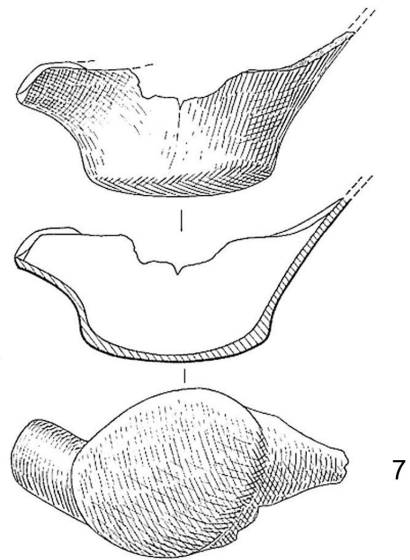
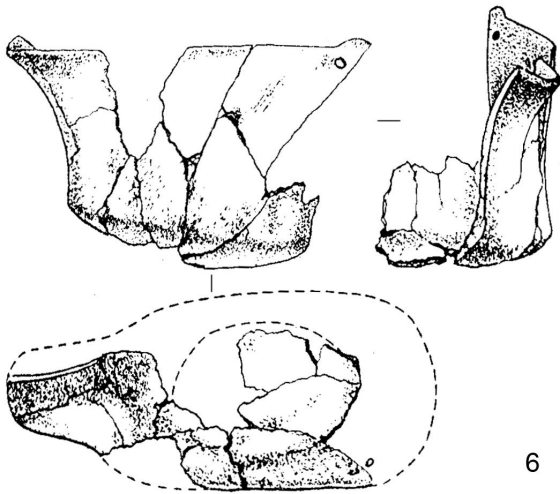
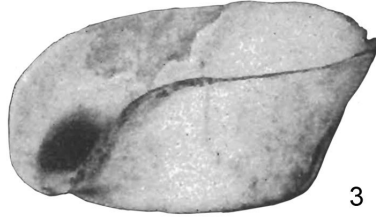
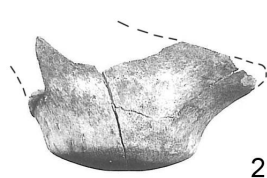
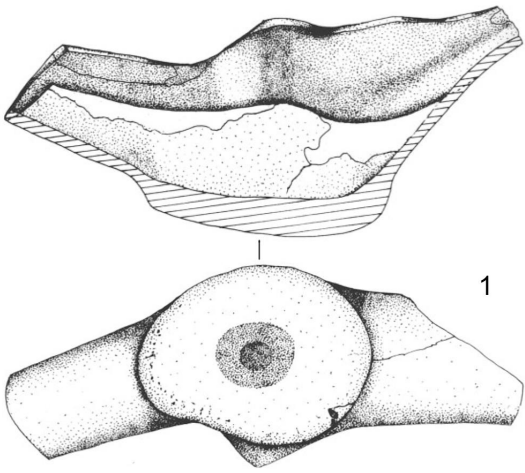
Мисочка (шоломоподібна покривка)

Насічки по краю вінця у рівненського екземпляра є типовою орнаментациєю маліцької культури. Залишки брунатної фарби на внутрішній поверхні схилиють до думки, що він міг використовуватись і як чаша (маленька мисочка). Але за формою вона відповідає так званім шоломоподібним покривкам, поширеним у трипільській культурі етапу В.

Посудинка з рогу

Збереженість рогової посудинки не дає можливості повністю реконструювати її форму, а отже і остаточно визначитись із таксономією. Звісно, її розміри говорять про те, що це могла бути невелика ємність для рідини – наприклад, чарка. Зламаний видовжений кінець плавно продовжує внутрішні обриси посудини на кшталт лійчастого носика і ця конструктивна особливість могла бути функціональною, наприклад, для покращення контролю при дозованому зціджуванні рідини. Проте не можна виключати можливість того, що цей виступ був значно довшим, наскільки дозволяла гілка рогу, і слугував руків'ям, до того ж, у його штучну порожнину могла вставлятися довша дерев'яна ручка. Уточненню із цього приводу могло б послужити притягнення аналогій. На жаль, серед культур лендель-полгарського циклу такі артефакти нам не відомі, та їх пошук знову приводить до класичного етапу культури Кукутень-Трипілля. Подібні виробу із території України у літературі не зустрічаються, але маємо ряд таких знахідок на пам'ятках Румунії і Молдови.

Спеціальну публікацію трьох екземплярів зробив В. Маркевич, інтерпретувавши їх як чашки (кубки) (Marchevici 1993, 121–122). Два із них з поселення



0 5 cm

Рис. 16. Зразки аналогій до посудини з рогу в культурі Кукутень згадані в тексті (перерисовано і скопійовано з вказаних джерел). 1 – Vorniceni (Diaconescu 2011, fig. 1:1); 2,3,10 – Drăgușeni (Crișmaru 1977, fig. 39:5; Marinescu-Bîlcu, Bolomey, 2000, fig. 60:4; 62:3); 4 – Scânteia (Lazarovici et al. 2009, 188); 5 – Mărgineni (Sztancs, Beldiman, 2005, fig. 7:74); 6 – Putinești (Marchevici 1993, fig. 2); 7 – Izvoare (Marinescu-Bîlcu, Bolomey, 2000, fig. 74:5); 8–9 – Ruseștii Noi (Marchevici 1993, fig. 1:1,2)

Fig. 16. Samples of analogies to the vessel made of deer antler in the Cucuteni culture mentioned in the text (redrawn and copied from the sources cited). 1 – Vorniceni; 2,3,10 – Drăgușeni; 4 – Scânteia; 5 – Mărgineni; 6 – Putinești; 7 – Izvoare; 8–9 – Ruseștii Noi

Русешті Ной (Молдова) (Ruseștii Noi), датовані етапами Прекукутень 3 – Кукутень A_1 , представлені лише фрагментами придонних частин (рис. 16:8,9) (Marchevici 1993, fig. 1:1,2). А в третій посудинки, яка походить з поселення Путінешть III (Молдова) (Putinești), датованого етапом Кукутень A_3 , збереглися краї видовженого виступу, тож добре видно, що його було оформлено як лійчастий носик (рис. 16:6) (Marchevici 1993, fig. 2). Інший екземпляр із поселення етапу Кукутень А-В біля Ворнічень (Румунія) (Vorniceni – Pod Ibăneasa) має пошкоджені довгі виступи з обох боків, інтерпретовані авторкою публікації, як лійчастий носик і ручка (рис. 16:1) (Diaconescu 2011, 39, fig. 1:1).

Відома ще пара дуже схожих посудинок, однак описаних, як кістяні, і теж зі знищеним одним із широких країв (рис. 16:4,5): перше – етапу Кукутень A_2 з поселення Мергінень (Румунія) (Mărgineni) (Sztancs, Beldiman, 2005, fig. 7:74) і друге – етапу Кукутень A_3 з пагорбу Бодешть біля Скинтея (Румунія) (Scânteia) (Lazarovici et al. 2009, 188).

Подібний виріб із поселення Дрегушень було виготовлено, за визначенням А. Кришмару, з кінця гомілкової кістки корови (рис. 16:3) (Crișmaru 1977, 23, fig. 39:5), однак у наступній монографії, присвяченій цьому поселенню, про нього згадують, як виготовлений із рогу, що виглядає більш правдоподібним (Marinescu-Bîlcu, Bolomey, 2000, 86). Матеріали з Дрегушень добре ілюструють поетапно увесь процес виготовлення посудинок із базальної частини рогів, а знайдений ще один майже повністю збережений екземпляр, разом із вищезгаданим, показують, що принаймні частина з них були еліпсоподібними чашечками, виготовленими лише із самої основи рогу (рис. 16:10) (Marinescu-Bîlcu, Bolomey 2000, 86, fig. 62:3; 74:1). В інших випадках, коли були помітні видовжені краї, реконструювати їхню довжину неможливо через пошкодження (рис. 16:2) (Ibid., 86, fig. 60:4; 74:4). Аналогічною є ситуація з виробом із поселен-

ня Ізвоаре (етап Кукутень A_2 - A_3), опублікованим там само (рис. 16:7) (Ibid., fig. 74:5).

У культурі Кукутень-Трипілля ріг оленя часто використовувався для виготовлення різноманітних знарядь, приладів, прикрас і, як бачимо, посудин, схожих на рівненську, тому саме із впливом цієї культури слід пов'язувати наявність такої у Рівненському похованні. Залучені аналогії не дозволяють впевнено стверджувати, чи була для них властива довга ручка, оскільки лише у виробу з Ворнічень її наявність допускалась. Паралеллю для цього типу посуду могли бути більш поширені у культурі Кукутень-Трипілля керамічні ковшики. Цікавим прикладом є екземпляр із поселення Ariușd (Румунія), який мав ще й повздовжній жолоб у ручці (етап Кукутень A_2) (Lazarovici et al. 2009, 171). Підтвердження цьому можуть виявитись знахідки із рятівних розкопок трипільського поселення біля с. Ожеве (Україна) (2012 р., керівник Д.К. Черновол), матеріали яких ще, на жаль, не опубліковано, однак відомо про знайдення там ковшиків із рогу (Чорний 2012). Наразі, більш упевнено можна говорити про наявність у посудин на кшталт рівненської лійчастого носика як функціональної особливості.

Прикраси з мушель

Належність усіх мушель до вузького розмірного діапазону (0,5–0,6 мм) вказує на чітку вибірковість при виготовленні прикрас, що ймовірно передбачає естетичний аспект як причину відбору. Детальний огляд отворів дозволяє стверджувати, що їх робили технікою буріння. Через це більшість із них мають нерегулярні обриси у формі ламаної лінії, тупі краї із дрібними вищербинами. Відмітимо досить малий розмір отворів у екземплярів без утилітарних пошкоджень. Все це виключає ймовірність застосування техніки шліфування, для якої, за результатами вивчення оригінальних і експериментальних зразків, характерні паралельні подряпини на поверхні і загострені краї отворів (Harzhauser et al.

2007, 8). Додамо, що товщина країв отворів залежить від їхнього діаметру, і чим він менший, тим більш тонкими повинні бути краї.

Сліди зношення отворів свідчать про те, що прикраси виготовлено було не виключно для захоронення, і носили їх регулярно. Пошкодження передніх країв (ближчих до гирла раковини) у більшості екземплярів схилияють до версії про використання їх у якості нашивних прикрас, а не намиста. При цьому відсутність слідів зношення уздовж краю гирла пояснюється тим, що ця частина раковини природньо має більш міцну структуру, порівняно із штучно перфорованими стінками.

Прикраси із мушель молюсків, подібно до прикрас із зубів диких тварин, мають глибоко укорінену традицію з епохи мезоліту і неоліту у Центральній і Західній Європі (Lenneis 2007b, 135). Раковини прісноводних молюсків (*Lithoglyphus naticoides* та схожих *Theodoxus danubialis*) використовувалися у східній частині ареалу культури лінійно-стрічкової кераміки – у Баварії, Нижній Австрії і Моравії, хоча відсоток їхньої присутності у похованнях досить низький відносно загальної кількості відомих. Причому у чоловічих похованнях вони знаходилися виключно в області голови і шиї. Достовірних випадків фіксації мушель у складі намиста немає. Їх трактують як нашивні прикраси для головних уборів та інших деталей одягу і, у зв'язку із рідкістю, припускається можливість застосування такого вбрання як відзнаки певної обмеженої групи людей, пов'язаної із походженням або соціальним статусом (Lenneis 2007a, 347). Ймовірно, саме із традицією, успадкованою від культури лінійно-стрічкової кераміки, віддалено можна пов'язувати наявність прикрас із мушель річкових молюсків у Рівненському похованні, а відтак і у маліцькій культурі. Відсутність їх на території Польщі і України в інших похованнях обох культур можна пояснити відносно малою кількістю зареєстрованих поховань узагалі.

Завдяки, наприклад, більшій вибірці у люблінсько-волинській культурі нам відомі прикраси із мушель дрібних черевоногих молюсків (гастропод) у п'яти із 138 відкритих поховань (Zakościelna 2010, 153). У похованні дорослої жінки на поселенні Злата городище II (пох. 390), яке А. Закостельна віднесла до етапу II ЛВК, знаходилися вироби із кількох видів молюсків, у тому числі двох видів морських черевоногих, які скоріше за все були викопними. За

визначенням Є. Ствожевіч (E. Stworzewicz), одні із них належали до роду *Cerithium* (родини *Cerithidae*), а інші до родини *Naticidae* (Zakościelna 2010, 305). Останні за формою та за величиною дуже подібні до знайдених у Рівному *Lithoglyphus naticoides*. А. Закостельна пише, що із них було виготовлено браслет, який знаходився на лівому зап'ясті (Zakościelna 2010, 154), однак в описі поховання авторства Й. Журовського, поданому в каталозі, вони згадані разом із мушлями *Cerithium* розсипаними довкола черепа, до того ж у кількості «кілька десятків» (Zakościelna et al. 2009, 351; Zakościelna 2010, 305). Але на фото можемо нарахувати їх щонайменше 170 екземплярів (Zakościelna et al. 2009, tabl. LXIII:3), тож не виключено, що таке трактування (браслет) є помилковим.

Мушлі *Cerithium* траплялися у люблінсько-волинській культурі частіше, причому у різних контекстах: 1) у парному похованні дорослих осіб розміщені по всій площі уздовж кістяків (кількість невідома) (Gródek 1A, grób nr 2, хронологія не окреслена); 2) у похованні дорослої жінки розташовані в області колін у кількості біля сотні (III етап ЛВК) (Gródek 1C, grób nr V, етап III ЛВК); 3) у похованні дорослої жінки у кількості 120 екз. (Nieledew 1, grób 7, етап II ЛВК); 4) у колективному похованні біля колін дорослої жінки у кількості 12 (Strzyżów 26, grób nr 2, етап III ЛВК); 5) у похованні дорослого чоловіка розсипані у кількості кількох тисяч в області черепа, тазу, тулуба, стоп і біля посудин (Złota. stan. „Grodzisko” II, grób nr 101, етап III ЛВК); 6) розсипані на дні символічного поховання у кількості кількох сотень (Złota. stan. „Grodzisko” II, grób nr 122, етап III ЛВК), (Zakościelna 2010, 247–248, 255, 280–281, 296–297, 306–310). Таким чином, залежність наявності мушель дрібних черевоногих молюсків від статі похованого не простежується. Положення відносно кістяків свідчать, що у більшості випадків вони були скоріше елементами оздоби одягу (нашивками), у тому числі головних уборів. А. Закостельна висловлює сумнів лише щодо мушель з поховань 101 і 122 в Злотій, припускаючи, що вони могли бути не нашиті, а просто розсипані біля похованих, проте спеціального дослідження отворів у них не проводилось (Zakościelna 2010, 153–154).

Гадаємо, що традиція використання дрібних черевоногих молюсків у якості прикрас в ЛВК має місцеве походження (північна частина Центрально-Східної Європи), і виявлення їх у Рівненському



Рис. 17. Рівне-Степова. Інвентар поховання. 1 – комплект амфори з покриткою; 2 – горщик
 Fig. 17. Rivne-Stepova. Burial inventory. 1 – set of amphora with lid; 2 – pot

похованні маліцької культури це зайвий раз підтверджує, тоді як прикраси зі створкових молюсків (наприклад *Glycymeris* і *Veneridae*) були широко вживані у неоліті та енеоліті по обидва боки від Карпат (Zakościelna 2010, 154).

Те, що у похованні Рівне-Степова прикраси з мушель знаходилися у посудині, а не на тілі похованого, є унікальним випадком для згаданих культур. Це дещо ускладнює їхню інтерпретацію, хоча, якби вони лежали біля кістяка, то не були б знайдені узагалі, у зв'язку з уже описаними умовами виявлення.

Сокира

За морфологічними ознаками цей виріб можна віднести до сокир, оскільки він має трапецієподібну форму і симетричний профіль леза, хоча досить малі розміри. Однак для точного визначення його призначення доцільно було б провести трасологічний аналіз.

У похованнях маліцької культури клиноподібні шліфовані знаряддя знаходили відносно часто. З 21 відомого поховання їх виявлено у шести. Така кількість випадків є значною, враховуючи щонайменше те, що, при наявності даних антропологічного аналізу, у жіночих і дитячих захороненнях їх не було, натомість знайдено у двох із шести визна-

чених чоловічих (Kadrow 2009, tab. III, IV). Маючи нове підтвердження фактом знахідки із Рівне-Степова, можна припускати, що ці вироби були чоловічими атрибутами, доки не буде зафіксовано протилежного. Відомі вони і з поселень (Позіховський 2010, рис. 5:1,2; Позіховський, Вертелецький 2013, 299, рис. 1:4; Kamińska 1973, 99). Саме до останніх є найбільш подібною рівненська сокирка, оскільки вона має вирівняні сколами бічні грані. Очевидно це є пізньою хронологічною ознакою, оскільки всі згадані сокирки з поховань класичної фази маліцької культури мали заокруглені обриси поперечного перерізу, а поселення з Волині датуються жешовською фазою. Цю сокиру можна розглядати як належну до загалу клиноподібних шліфованих знарядь із різних гірських порід (*turku, margla skrzemionkowanego, białego tufu*), поширених у неолітичних і енеолітичних культурах Карпатського басейну.

У люблінсько-волинській культурі сокирки у похованнях є рідкістю. Їх виявлено лише у чотирьох із 138 відомих, причому у трьох – східніше р. Західний Буг, на території України (Амбукив, Сьомки і Зубків) (Zakościelna 2010, 156). Сокирку із Зубкова було виготовлено із опоки (Івановський та ін. 1995, 82, рис. 2).



Рис. 18. Рівне-Степова. Інвентар поховання. 1 – мисочка (шоломоподібна покривка); 2 – фрагмент кубка; 3 – сокирка; 4 – пластина; 5 – ретушована пластина

Fig. 18. Rivne-Stepova. Burial inventory. 1 – bowl (helmet-shaped lid); 2 – fragment of a cup; 3 – ax; 4 – plate; 5 – retouched plate

Найбільш поширеними такі знаряддя були у трипільській культурі, причому на найбільш ранніх її етапах (Збеневич 1980, 93). Основним сировинним матеріалом для них був сланець, виходи якого повсюдно зустрічаються на Дністрі. Питання визначення сфер їх застосування виявилось проблемним. С. Бібіков на підставі колекції із поселення Лука-Врублівецька зазначав, що навіть морфологічні ознаки дозволяють припустити різне їхнє призначення, і у цьому переконує також детальний огляд. Через це за ними традиційно закріпилися різні назви: «наконечники мотик», «сокири», «долота» (Бібіков 1953, 93). Деякі сучасні автори чомусь приписують С. Бібікову віднесення усіх подібних виробів до категорії «мотик» (Пашкевич, Відейко 2006, 91; Охріменко, Локайчук 2010, 72).

Про функціональне призначення таких знарядь можна судити об'єктивно лише на основі даних трасологічного аналізу. Використовуючи такі дані, В. Збеневич виділив у колекції із ранньотрипільського поселення Бернашівка тесла, сокири, долота, і мотики (наконечники мотик). За морфологією, згідно В. Збеневича, виріб із рівненського поховання мав би відповідати сокирам, однак малий розмір, і мала товщина відносно ширини знаряддя зближує його ще й із теслами, серед яких також траплялись екземпляри із симетричним лезом, щоправда, досить рідко (Збеневич 1980, 87).

Крем'яні пластини і знаряддя

В енеолітичних культурах вироби із кременю є найбільш поширеною категорією рухомих джерел після кераміки. Проте морфологічно вони мало придатні для культурної інтерпретації і потребують для цього великої вибірки, достатньої для статистичних узагальнень. Визначальними ознаками кременярства жешовської фази маліцької культури на Волині є його макролітизація і застосування техніки струменистої ретуші для виготовлення знарядь (Конопля 1990, 9–10), які з'явилися у ній під прямим впливом трипільської культури (Zakościelna 1996, 93). Як бачимо, у рівненському похованні виробів із такою технікою немає, однак не можна виключати можливості того, що вони там, у ньому, були, але їх втрачено внаслідок руйнування центральної частини поховання разом із кістяком. Щодо метричних даних, то відзначити можна одну ретушовану пластину (рис. 7:5), довжина якої більша відносно середньо-

го показника довжини для поселення Ярославичі на Волині (10–12 см). Величину останнього встановлюємо лише за приблизними розрахунками, оскільки точно він не визначався (Конопля 1990, 10). Інші дві пластини і різець принаймні вдвічі більші, аніж найменші пластини (4,3 см) із поселення Ярославичі та значно більші, аніж вироби на пластинах із волинських поселень Острів (ур. Попів Горб) і Лище (Конопля 1990, 10). Тож вони цілком відповідають загальній тенденції до збільшення розмірів крем'яної продукції у пізніх фазах маліцької культури на Волині.

Як показав аналіз усіх відомих поховань люблінсько-волинської культури, набір крем'яних виробів, у тому числі пластин і ножів в інвентарі був властивий переважно чоловічим похованням (Zakościelna 2010, 145). Не суперечать цьому і дані по маліцькій культурі, хоча вони і недостатні для статистики (Kadrow 2009, 56, табл. III). Із огляду на це, цілком передбачуваним виявилось те, що поховання Рівне-Степова належало чоловікові. Варто також відмітити, що у всіх випадках, коли у похованнях маліцької культури було виявлено сокири, останні супроводжувалися наборами виробів з кременю. Нагадаємо, що йдеться про наступні пам'ятки: Тарговіско, стан. 11, пох. 2120 (Czekaj-Zastawny et al. 2004, 76), Тарговіско, стан. 12/13, пох. 1569 (Czerniak et al. 2006, 543), Тарговіско, стан. 14/15, пох. 755 (Kadrow et al. 2009, 228–229), Злота, стан. «Над Ваврем» пох. 393 і 499 (Kadrow et al. 2009, 231).

Хронологія

Орнамент на амфорі із покриттям має досить широкий діапазон побутування у маліцькій культурі, починаючи із фази 1с і закінчуючи фазою 2b періодизаційної схеми, розробленої С. Кадровим (Kadrow 1996; Kadrow, Zakościelna 2000). Так само він охоплює і увесь період існування тиса-полгарської культури. Для ранньої фази А маємо радіокарбонні дати з Vésztő-Bikeri (Угорщина) – 4500–4200 BC (Parkinson et al. 2004, fig. 12), а фазу Тиса-полгар В за новими датуваннями для могильника Basatanyu визначають у межах 4350–4000 BC (Raczky, Siklósi 2013, 569), хоча є і інша версія – 4400–4290/4240 BC (Brummack, Diaconescu 2014, 248). Однак саме фазою В датується більша частина яскравих зразків фризу із перехрещених подвійних ліній, виконано-

го круглими ямками, та схожі до нашої покришки. Що ж до маліцької культури, то в інвентарі рівненського поховання можна виділити ще ряд ознак, які дозволяють звизити його час саме до жешовської фази (детальніше про них ішлося у відповідних частинах тексту вище). Перш за все це великі метричні показники виробів із кременю, характерні для так званого переламного моменту у розвитку кременярства. Карбування залому і країв амфори та покришки також типові для жешовської фази. Відомі на інших пам'ятках цієї фази на Волині і черпаки подібної форми, суцільне покриття червоною фарбою поверхні посудин, та чотиригранні сокирки з опоки. Додатковою ознакою, яка дає фонове датування, можна було б вважати прикраси із мушель моллюсків, які поки-що відомі лише у похованнях люблінсько-волинської культури. Але, якщо припускати непевну протяжність традиції їхнього використання із культури лінійно-стрічкової кераміки, то такі прикраси мали б датування у межах усієї маліцької культури. В кінці-кінців у комплексі поховання відсутній накольчатий орнамент – найбільш чіткий маркер класичних фаз.

З іншого боку, немає підстав пов'язувати це поховання із найбільш пізньою фазою маліцької культури – 2b. Визначальною її ознакою є мотив звисаючих трикутників, виконаних у тій же техніці глибоких втиснень (Kadrow, Zakościelna 2000, 208). Примітно, що на території Волині посуд із таким орнаментом досі не траплявся, і це створює труднощі із виділенням тут цієї фази. Дослідники уже неодноразово відмічали, що віддалені ізольовані анклавні маліцької культури на пізньому етапі мали індивідуальний розвиток (Kadrow 1988, 26; 1996, 56–58; Zakościelna, Gurba 1997, 204). Вирішити це питання можна іншим шляхом. Як відомо, на підставі матеріалів з Лясу Стоцького, пункт 7 і Злотої вдалося синхронізувати класичну фазу II люблінсько-волинської культури із фазою 2b маліцької (Kadrow, Zakościelna 2000, 221). Із цього випливає, що якщо на Волині маліцькі пам'ятки цього горизонту є, то їх можна вирізнити за наявністю включень матеріалів фази II ЛВК.

Достовірним прикладом може слугувати могильник Острог-Земан, у похованнях якого виявлено кераміку класичної ЛВК, у тому числі із характерним розписом білою фарбою, а також аналогічні випадки із об'єктів на поселенні, пов'язаному із могильником. У маліцькому керамічному комплексі як мо-

гильника, так і поселення, виділяються технологічні групи (групи А і С за О. Позіховським) відмінні від традиційних для цієї культури узагалі та для жешовської фази зокрема, а в басейні середньої течії р. Горинь О.Л. Позіховський фіксує ряд пам'яток із аналогічною керамікою (Позіховський, Самолук 2008, 38–39). Ця кераміка, окрім високої якості випалу і обробки поверхні, іноді має ще й специфічні прийоми орнаментации (трикутні штампи, рідше перлини), або часто її не орнаментовано взагалі, а натомість добре лощено (Ibid., 39; Позіховський 2009, 233). Очевидно, що саме пам'ятки типу Острог-Земан можна виділяти як хронологічний пласт, пізніший за пам'ятки типу Костянець і синхронний фазі 2b жешовського регіону.

Інший, не менш важливий аспект матеріальної культури Земанського комплексу – його синкретичність із трипільською культурою (Позіховський, Самолук 2008, 39; Позіховський et al. 2011, 268; Позіховський, Вертелецький 2013, 299), яка свідчить, швидше за усе, про фізичну присутність тут її носіїв. Південна Волинь у цей час була зоною стику маліцької і трипільської культур. На трипільському поселенні Бодаки (етап VII) у верхів'ях Горині на півночі Подільської височини отримано чималу колекцію маліцького посуду (Скакун, Старкова 2003, 56). Стилїстика розписів і використання білої фарби у поєднанні із коричневою дозволяють відносити матеріали із Острога до першої фази шипинецької групи. На думку Т. Ткачука, представники саме цієї групи колонізували верхів'я Горині у другій половині етапу VII і заснували поселення у Бодаках (Ткачук 2002, 97,98). Нижню хронологічну межу цього процесу позначають пам'ятки I фази мерешовської групи, які передують йому. Радіокарбонного датування для них, на жаль, не маємо, проте відома дата із поселення Бринзени VIII – Bln 2429 = 5360±65 BP, 4 224±93 BC (Відейко 2003, 111). Цю пам'ятку Т. Ткачук зараховує до II фази мерешовської групи, в часи якої межиріччя річок Стрипи і Західного Бугу вже займали носії I фази шипинецької групи, звідки вони і потрапили на Волинь (Ткачук, Шевчук 2007, 33). Верхню хронологічну межу можна позначити часом появи поселень середньобузької групи кінця етапу VII, які з'явилися у північній частині Південного Бугу після припинення існування поселень кліщівського типу у результаті міграції із боку мерешовської групи III фази її розвитку (Ibid., 34). Відома дата для посе-

лення Кліщів (Ле-1060 = 5100±50 BP, 3876±67 BC), а як додаткову аргументацію її вірогідності Т. Ткачук наводить близькість із Кліщевом поселення Веселий Кут і дві дати із нього (Bln-2137=5180±65 BP, 4012±94 BC; Ки-903=5100±100 BP, 3869±118 BC) (Ibid.; Бурдо, Відейко 1998, табл. 3). Додатково можна взяти до уваги і дату із поселення Бринзени IV (Bln-2430=5020±60 BP, 3838±83 BC), яке відноситься до шипинецько-петренської контактної зони початку етапу СІ (що наступив тут раніше, аніж закінчився етап ВІІ на Південному Бузі) (Ткачук 2005, 45; Бурдо, Відейко 1998, табл. 3). Таким чином, можна приблизно встановити рамки, у межах яких відбулася поява трипільської культури етапу ВІІ у верхів'ях Горині – 4200–3900 BC. Як довго тривало тут її існування – невідомо, і достовірних пам'яток етапу СІ тут же також не відкрито. Близький хронологічний діапазон допускають і для класичної фази люблінсько-волинської культури – 4200/4000–3800 BC (Kadrow, Zakościelna 2000, fig. 44; 45; Kadrow et al. 2003, 124). Отже, час заснування поселення і могильника Острог-Земан також можна помістити у максимальний діапазон 4200–3800 BC, але із більшою імовірністю 4100–3900 BC. Сучасний стан досліджень поки-що не дозволяє аргументувати останнє уточнення фактами, і до нього підводить лише зіставлення поглядів усіх згаданих дослідників. Ідеальним виходом було б отримання пакету радіокарбонних дат для цього комплексу, тим паче, що дослідження на ньому тривають, а матеріали поселення із жодного сезону ще не опубліковано повністю, окрім коротких повідомлень⁴.

У керамічному комплексі поховання Рівне-Степова немає ознак, характерних для маліцького горизонту Острог-Земан. Виходячи із цього, а також певної схожості до матеріалів поселення Костянець-Лиственщина, можемо відносити його до фази 2а маліцької культури (за С. Кадровим) або костянецького етапу за старою українською номенклатурою. Як додаткове підтвердження може слугувати посудинка з рогу, абсолютна більшість аналогій до якої відома на пам'ятках етапу Кукутень А.

На підставі наведених вище міркувань для даного поховання найбільш правдоподібний часовий діапазон – 4300–4100 BC при максимально допустимому 4500–4000 BC. Не суперечать цьо-

⁴ Відомо, що одну дату для поселення пам'ятки вже отримано, однак вона ще не опублікована.

му і єдині дві дати для жешовської фази маліцької культури із поселення Жешов-31:5480±40 BP (Poz-16473) і 5450±40 BP (Poz-16474), калібровані значення яких (OxCal v. 3.9) відповідно 4450–4240 BC (95,4%) з піками в межах 4350–4270 BC (Poz-16473) і 4360–4160 BC (95,4%) з піками в межах 4320–4280 BC (Poz-16474) (Dębiec, Pelisiak 2008, 136–138).

Висновки

Із огляду на малу кількість поховальних пам'яток маліцької культури і критично малу кількість для пізніх фаз її розвитку немає потреби розтлумачувати унікальність і значимість рівненського поховання – багато у чому воно буде першим. Але і для загальної сукупності артефактів цієї культури воно дало кілька значущих і неповторних речей.

Перш за все – це набір перфорованих мушель річкових молюсків *Lithoglyphus naticoides*, які, на нашу думку, можна вважати залишками розшитої ними якоїсь деталі одягу. Вони тим більш важливі, якщо враховувати участь маліцьких традицій в утворенні люблінсько-волинської культури, у похованнях якої подібні прикраси відомі ширше. Наявність таких у культурі лінійно-стрічкової кераміки дозволяє пояснювати їх побутування у маліцькій культурі імовірно укоріненою традицією, поетапно простежити яку, однак, неможливо через відсутність даних.

Єдиною, поки що, у контексті маліцької культури є посудинка із рогу оленя, аналогії якій відомі на пам'ятках культури Кукутень-Трипілля, тому вона цілком може вважатися трипільським імпортом, якщо не самого предмету, то, принаймні, ідеї його виготовлення. У цьому ж напрямку можна розглядати і мисочку, що має форму типової трипільської шоломоподібної покришки, оздоблену, однак, у маліцькій манері (карбування насічками краю вінець) і виготовлену за маліцькою технологією. Імпортованим для Волині є також матеріал для сокирки, скоріше всього, з Подільської височини.

Нарешті, окрасою усього комплексу є комплект із амфори і покришки. Хоч окремо їхні риси у більшій чи меншій мірі характерні для маліцької культури і для лендель-полгарського кола культур у цілому, однак така пара є поки-що безпрецедентною. Багате оздоблення комплексу теж досить оригінальне, але, як показали спостереження, при певній повторюваності мотиву, усе ж важко знайти серед

орнаментованих подібним чином посудин дві однакові. Більшу увагу привертає оформлення верха покритишки радіальною композицією у вигляді хреста із шевронами. Схожий мотив у різних варіаціях, у тому числі із подвійних ліній або із шевронами використовувався віддавна у неолітичних культурах Стародавнього Сходу, Балкан, і Карпатського басейну і безсумнівно мав символічне навантаження. Широкого поширення він набув і у культурі Кукутень-Трипілля, де побутував на усіх етапах її розвитку. Але найбільш тісний зв'язок ми вбачаємо із тиса-полгарською орнаментациєю, і наведені у статті аналогії слугують йому виразним унаочненням.

Наявність у похованні Рівне-Степова елементів трипільської культури відкриває нові питання про міжкультурні зв'язки. Оскільки ні у верхів'ях волинських річок, ні у верхів'ях лівих приток Дністра досі ще не виявлено трипільських пам'яток етапу VI–II та маліцьких, невідомим залишається лінія контакту і те, наскільки вона була віддалена від Волинської височини. Претендентами із боку трипільської культури виступають носії заліщицької групи Верхнього Подністров'я, хронологія якої накладається на жешовську фазу 2а (Ткачук 2005, 150–151; Ткачук, Koczkın 2012, 313).

Обрядовість рівненського поховання, як бачимо, є традиційною, набір інвентаря також загалом не виходить за рамки типового набору, окрім зазначених вище моментів. Цей факт, поряд із вже відомими похованнями з Голишева, може свідчити про те, що поява кремаційного могильника Острог-Земан не мала попереднього ґрунту у маліцькій культурі Волині і це додатково схиляє пов'язувати його обряд із вкладом носіїв трипільської культури етапу VI, яким належала кераміка із поселення та із могил.

Література

Бандрівський М.С. 1992. Поселення ранньобронзового періоду в урочищі „Лазки” поблизу Винник. *Археологічні дослідження Винниківського історико-краєзнавчого музею за 1991 рік*, 15–38.

Бибииков С.Н. 1953. *Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке СССР*. Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР.

Бурдо Н.Б. 1998. Хронологія і періодизація Трипілля А, *Археологія* 4, 78–88.

Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю. 1998. Основи хронології Трипілля-Кукутени. *Археологія* 2, 17–29.

Відейко М.Ю. 2003. Нова хронологія Кукутени-Трипілля, 106–117. В: І. Черняков, І. Юхновський, І. Заєць (ред.), *Трипільська цивілізація у спадщині України*. Київ: Просвіта.

Дергачев В.А., Манзура И.В. 1991. *Погребальные комплексы позднего Триполья*. Кишинев: Штиинца.

Гусев С.О. 1995. *Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н.е.*, Вінниця: Антекс – УЛГД.

Збеневич В.Г. 1980. *Поселение Бернашевка на Днестре (к происхождению трипольской культуры)*. Киев: Наукова думка.

Івановський В.І., Конопля В.М., Павлів Д.Ю. 1995. Нові поховання лендельської культури на території Західної Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині* 6, 79–84.

Конопля В. 1990. Лендельская культура. В: А.П. Черныш (ред.), *Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо)*, 4–17. Киев: Наукова думка.

Конопля В. 2005. Нова інтерпретація матеріалів середнього культурно-хронологічного горизонту поселення Винники-Лазки. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині* 9, 248–256.

Коротун І.М. 1976. Геоморфологія. В: К.І. Геренчук (ред.), *Природа Ровенської області*, Львів, 37–52.

Круц В.О., Рижов С.М. 1985. Фази розвитку томашівсько-сушківської групи, *Археологія* 51, 45–56.

Маркевич В.И. 1981. Позднетрипольские племена Северной Молдавии, Кишинев.

Массон В.М., Мерперт Н.Я. (ред.). 1982. *Энеолит СССР. Археология СССР*. Москва: Наука.

Охріменко Г. 2005. Волинь та Волинське Полісся в неоліті, енеоліті, епоху бронзи. В: Г.В. Охріменко (ред.), *Археологічна спадщина Яна Фітцке*, 122–163. Луцьк: Волинська обласна друкарня.

Охріменко Г., Кучинко М., Скляренко Н., Собуцький М., Охріменко В. 2007. Вивчення багатошарової пам'ятки Голишів на Волині. В: Г. Охріменко (ред.), *Олександр Цинкаловський та праісторія Волині*, 319–402. Луцьк: Волинська обласна друкарня.

Охріменко Г., Локайчук С. 2010. Знахідки землеробських знарядь із багатошарової пам'ятки Голишів. В: Г. Пашкевич, Г. Охріменко (ред.), *Розвиток землеробства на території Волині (VI–II тис. до н.е.)*, 71–84. Луцьк: Волинська обласна друкарня.

Пашкевич Г.О., Відейко М.Ю. 2006. *Рільництво племен трипільської культури*, Київ. Електронне видання.

Пелешин Н.А. 1973. Раскопки у с. Гольшево Волинской обл. *Археологические открытия* 1972, 231.

Пелешин М. 1974. Племена культури Вербковіце-Костянець. В: О.П. Черныш (ред.), *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині*, 112–116. Київ: Наукова думка.

- Пелешин М. 1997. *Поселення мідного віку біля сіл Костянець і Листвин у Західній Волині*. Львів: Редакційно-видавничий відділ Львівського державного університету.
- Пелешин М. 1998. Поселення та могильник в Голишеві і деякі проблеми періодизації лендельської культури на Західній Волині. *Волино-Подільські археологічні студії* 1, 74–88.
- Позіховський О.Л. 2009. Дослідження енеолітичного поселення в м. Острого (уроч. Земан) у 2008 р. *Археологічні дослідження в Україні 2008*, 232–235.
- Позіховський О.Л. 2010. Голишів і проблема періодизації енеоліту Західної Волині. *Археологія* 2, 5–18.
- Позіховський О.Л., Бондарчук О.А., Вертелецький Д.Ю. 2011. Дослідження багатощарових пам'яток на Острожчині. *Археологічні дослідження в Україні 2010*, 268–269.
- Позіховський О.Л., Вертелецький Д.Ю. 2013. Розкопки багатощарової пам'ятки в м. Острозі на Рівненщині. *Археологічні дослідження в Україні 2012*, 299–300.
- Позіховський О.Л., Самолюк В.О. 2008. Енеолітичний кремацийний могильник в околицях Острога на Західній Волині. *Археологія* 1, 28–41.
- Попова Т.А. 2003. *Многослойное поселение Поливанов Яр. К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье*. Санкт-Петербург: Издательство МАЭ РАН.
- Прищеп Б.А., Чекурков В.С., Позіховський В.Л., Самолюк В.О., Ткач В.В., Войтюк О.П. 2008. *Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2008 р.* Рівне: Науковий архів Інституту археології НАН України № 2008/267.
- Сергеев Г.П. 1963. Раннетрипольський клад у с. Карбуна. *Советская археология* 1, 135–151.
- Скаун Н.Н., Старкова Е.Г. 2003. Особенности керамического комплекса трипольского поселения Бодаки. В: В.О. Круц, О.Г. Корвін-Піотровський, С.М. Рижов (ред.), *Трипольські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції*. Київ: Корвін-прес.
- Ткачук Т. 2002. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці археологічної комісії* CCXLIV, 89–114.
- Ткачук Т. 2005. Локально-хронологічні групи Трипілья – Кукутень з мальованим посудом (етапи ВІІ–СІІ). В: М. Kuraś (ред.), *Kultura trypolska – wybrane problemy. Materiały z polsko-ukraińskiego seminarium naukowego. Muzeum Regionalne w Stalowej Woli, 7 października 2005*, 42–54. Stalowa Wola.
- Ткачук Т., Шевчук Б. 2007. Трипільське поселення Мошанець і деякі проблеми етапу ВІІ. *Археологічні дослідження Львівського університету* 10, 14–40.
- Тодорова Х. 1986. *Каменно-медната епоха в България (неохилядолетие преди новата ера)*. София: Наука и изкуство.
- Тодорова Х., Вайсов І. 1993. *Новокаменната епохата в България (краят на седмо-шесто хилядолетие преди новата ера)*. София: Наука и изкуство.
- Чорний О. 2012. *На острові трипільців знову розкопки*. Online: <http://www.ukrkvcheg.org.ua/на-острові-трипільців-знову-розкопки/>
- Brummack S., Diaconescu D. A 2014. Bayesian approach to the AMS dates for the Copper Age in the Great Hungarian Plain. *Praehistorische Zeitschrift* 89 (2), 242–260.
- Bognár-Kutzián I. 1963. *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bognár-Kutzián I. 1972. *Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Capasso L., Kenedy K.A.R., Wilczak C.A. 1999. *Atlas of Occupational Markers on Human Remains*. Teramo: Edigrafital S.P.A.
- Cassidy J. 2008. *Clay Stamp Archive Report 2008*. In: Çatalhöyük 2008 archive report. Çatalhöyük Research Project. Online: <http://www.catalhoyuk.com/>, 204–209.
- Crîșmaru A. 1977. *Drăgușeni: contribuții la o monografie arheologică*. Botoșani.
- Czekaj-Zastawny A., Grabowska B., Zastawny A. 2004. Nowe materiały kultury malickiej z badań autostradowych na st. Brzezie 17 i Targowisko 11. *Materiały Archeologiczne Nowej Huty* 24, 69–88.
- Czekaj-Zastawny A., Grabowska B., Zastawny A. 2007. Pottery of the Malice culture from sites Brzezie 17 and Targowisko 11, western Lesser Poland. В: J.K. Kozłowski, P. Raczyk (ред.), *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*, 487–500. Kraków: Polish Academy of Arts and Sciences.
- Czerniak L., Golański A., Józwiak B., Kadrow S., Rozen J., Rzepecki S. 2006. Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych w latach 2003–2004 na stanowiskach 3, 12–15 i 34 w Targowisku, gm. Kłaj, woj. Małopolskie. В: Z. Bukowski, M. Gierlach (ред.), *Raport 2003–2004 2. Wstępne wyniki konserwatorskich badań archeologicznych w strefie budowy autostrad w Polsce za lata 2003–2004*, 541–554, 729–737. Warszawa: Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego.
- Dębiec M., Pelisiak A. 2008. The first ¹⁴C dates for Malice culture artefacts. Rzeszów, site 31. *Analecta Archaeologica Ressorviensia* 3, 129–144.
- Denham S. 2013. *The Meanings of late Neolithic Stamp Seals in North Mesopotamia*. Manchester: University of Manchester.
- Diaconescu M. 2009. *Cultura Tiszapolgár în România*. Sibiu: Altip.
- Diaconescu M. 2011. Asupra unor aspecte ale utilizării cornului de cerb în faza A–B a culturii Cucuteni. *Cercetări Istorice* 28–29, 37–44.
- Gimbutas M. 1984. *The Goddesses and Gods of Old Europe: 6500–3500 BC: Myths and Cult Images*. London: Thames & Hudson.
- Grabowska B., Zastawny A. 2007. Vessel with anthropomorphic representation from a Malice culture settlement in Targowisko, site 11, Małopolska province. *Sprawozdania Archeologiczne* 59, 123–141.
- Gyucha A., Bácsmegi G., Fogas O., Parkinson W. 2006. House Construction and Settlement Patterns on an Early Copper Age Site in the Great Hungarian Plain. *Communicationes archaeologicae Hungariae* 2006, 5–28.

- Harzhauser M., Lenneis E., Neugebauer-Maresch C. 2007. Freshwater gastropods as Neolithic decoration: size selectiveness and perforation morphology as a result of grinding techniques. *Annalen Naturhistorisches Museum* 108 A, 1–13.
- Kaczanowska M. 1996. Ceramika kultury malickiej z Krakowa Nowej Huty. B: J.K. Kozłowski (red.), *Kultura malicka. Drugi etap adaptacji naddunajskich wzorców kulturowych w neolicie północnej części Środkowej Europy*, 5–27. Kraków: PAU.
- Kaczanowska M., Tunia K. 2009. Kultura lendzielska. Katalog źródeł. B: A. Czekaj-Zastawny (red.), *Obrządek pogrzebowy kultur pochodzenia naddunajskiego w neolicie Polski południowo-wschodniej (5600/5500–2900BC)*, 259–308. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Kadrow S. 1988. Faza rzeszowska grupy malickiej cyklu lendzielsko-polgarskiego. *Acta Archaeologica Carpathica* 27, 5–29.
- Kadrow S. 1996. Faza rzeszowska kultury malickiej. B: J.K. Kozłowski (red.), *Kultura malicka. Drugi etap adaptacji naddunajskich wzorców kulturowych w neolicie północnej części Środkowej Europy*, 51–70. Kraków: PAU.
- Kadrow S. 2006. Kultura malicka. The Malice culture. B: M. Kaczanowska (red.), *Dziedzictwo cywilizacji naddunajskich: Małopolska na przełomie epoki kamienia i miedzi. The Danubian heritage: Lesser Poland at the turn of the Stone and Copper Ages*, 63–76. Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie.
- Kadrow S. 2009. Obrządek pogrzebowy kultury malickiej. B: A. Czekaj-Zastawny (red.), *Obrządek pogrzebowy kultur pochodzenia naddunajskiego w neolicie Polski południowo-wschodniej (5600/5500–2900BC)*, 53–60. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Kadrow S., Czerniak L., Dobrzańska H., Golański A., Grabowska B., Kurgan-Przybylska M., Rola J., Rzepecki S., Sałacińska B., Suchorska-Rola M., Tunia K., Zakościelna A., Zastawny A. 2009. Kultura malicka. Katalog źródeł. B: A. Czekaj-Zastawny (red.), *Obrządek pogrzebowy kultur pochodzenia naddunajskiego w neolicie Polski południowo-wschodniej (5600/5500–2900BC)*, 217–258. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Kadrow S., Sokhachiy M., Tkachuk T., Trela E. 2003. Sprawozdanie ze studiów i wyniki analiz materiałów zabytkowych kultury trypolskiej z Bilcza Złotego znajdujących się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie. *Materiały Archeologiczne* 34, 53–143.
- Kadrow S., Zakościelna A. 2000. An Outline of the Evolution of Danubian Cultures in Małopolska and Western Ukraine. *Baltic-Pontic Studies* 9, 187–255.
- Kamińska J. 1964. Osady kultur wstęgowych w Samborcu, pow. Sandomierz. W: S. Nosek (red.), *Studia i materiały do badań nad neolitem Małopolski*, 77–189. Wrocław: Zakład narodowy im Ossolińskich.
- Kamińska J. 1973. Grupa malicka tzw. kultury nadcisańskiej w Małopolsce. B: J. Machnik (red.), *Z badań nad neolitem i wczesną epoką brązu w Małopolsce*, 65–104. Wrocław: Zakład narodowy im Ossolińskich.
- Korek J. 1990. Szegvár-Tüzköves, B: W. Meier-Arendt (red.), *Alltag und Religion. Jungsteinzeit in Ost-Ungarn*, 53–66. Frankfurt am Main: Nyomanda.
- Lazarovici C.-M., Lazarovici G., Țurcanu S. 2009. *Cucuteni. A Great Civilization of the Prehistoric World*. Iași: Publishing house Palatul Culturii.
- Lazarovici G., Lazarovici C.-M., Merlini M. 2011. *Tărtăria and the Sacred Tablets*. Cluj-Napoca: Editura Mega.
- Lenneis E. 2007a. Kleine Schmuckschnecken in Linearbandkeramischen Gräbern – ein Mosaikstein für unsere Vorstellung der Neolithisierung Mitteleuropas? B: D. Gronenborn, J. Petrasch (red.), *Die Neolithisierung Mitteleuropas. Internationale Tagung, Mainz 24. bis 26. Juni 2005*, 333–351. Mainz: Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- Lenneis E. 2007b. Mesolithic heritage in early Neolithic burial rituals and personal adornments. *Documenta Praehistorica* 34, 129–137.
- Lichter C. 2011. Neolithic Stamps and the Neolithization Process. A Fresh Look at an Old Issue. B: R. Krauß (red.), *Beginnings – New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin*, 35–44. Rahden: Verlag Marie Leidorf.
- Makkay J. 1984. *Early Stamp Seals in South-East Europe*. Budapest: Akademiai Kiado.
- Marchevici V.I. 1993. Folosirea cornului de cerb în neo-eneoliticul Moldovei și al altor teritorii. *Revista Arheologică* 1, 120–123.
- Marinescu-Bîlcu S., Bolomey Al. 2000. *Drăgușeni. A Cucutenian Community*. București-Tübingen: Editura Enciclopedică, Wasmuth.
- Matasă C. 1946. *Frumușica. Village préhistorique à céramique peinte dans la Moldavie du Nord, Roumanie*. București: Imprimeria Statului.
- Matasă C. 1964. Așezarea eneolitică Cucuteni B de la Țirgu Ocna-Podei (raionul Țirgu Ocna, reg. Bacău). *Arheologia Moldovei* 2–3, 11–55.
- Michalak-Ścibior J. 1993. Materiały ze zniszczonego obiektu neolitycznego ze stanowiska 6 (Wzgórze Zawichojskie) w Sandomierzu. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1991–1992*, 37–52.
- Michalak-Ścibior J. 1996. Zagadnienie chronologii i periodyzacji kultury malickiej w świetle nowych źródeł z Wyżyny Sandomierskiej. B: J.K. Kozłowski (red.), *Kultura malicka. Drugi etap adaptacji naddunajskich wzorców kulturowych w neolicie północnej części Środkowej Europy*, 35–49. Kraków: PAU.
- Michalak-Ścibior J., Taras H. 1995. Wczesnoneolityczna osada w Sandomierzu-Krukowie, stan. 20. *Sprawozdania Archeologiczne* 47, 69–136.
- Milisauskas S. 2000. Malice Burial at Olszanica. B: S. Kadrow (red.) *In A Turning of Ages. Jubilee Book Dedicated to Professor Jan Machnik on His 70th Anniversary*, 405–413. Kraków: Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences.
- Parkinson W.A., Gyucha A., Yerkes R.W., Sarris A., Hardy M., Morris M. 2004. Settlement Reorganization at the End of the

- Neolithic in Central Europe: Recent Research in the Körös River Valley, Southeastern Hungary. *Eurasian Prehistory* 2 (2), 57–73.
- Petrescu-Dîmbovița M., Florescu M., Florescu A.C. 1999. *Trușești. Monografie arheologică*. București-Iași: Editura Academiei Române.
- Petrescu-Dîmbovița M., Văleanu M.-C. 2004. *Cucuteni-Cetățuie. Monografie arheologică. Săpăturile din anii 1961–1966*. Piatra-Neamț: Editura „Constantin Matasă”.
- Raczky P. 1988. *A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában – Újabb kutatási eredmények és problémák*. Szolnok: Megyei Múzeumok Igazg.
- Raczky P. 1990. Öcsöd-Kováshalom. B: W. Meier-Arendt (red.), *Alltag und Religion. Jungsteinzeit in Ost-Ungarn*, 71–95. Frankfurt am Main: Nyomanda.
- Raczky P., Anders A. 2012. Neolithic enclosures in Eastern Hungary and their survival into the Copper Age. B: F. Bertemes, H. Meller (ред.), *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa / Neolithic Circular Enclosures in Europe. Internationale Arbeitstagung 7–9 Mai 2004 in Goseck (Sachsen-Anhalt) / International Workshop 7th–9th May 2004 in Goseck (Saxony-Anhalt, Germany)*, 271–309. Halle (Saale): Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, Landesmuseum für Vorgeschichte.
- Raczky P., Siklósi Z. 2013. Reconsideration of the Copper Age chronology of the eastern Carpathia Basin: a Bayesian approach. *Antiquity* 87, 555–573.
- Sebők, K. 2007. Ceramic forms of Polgár-Csőszhalom – a case study. B: J.K. Kozłowski, P. Raczky (ред.), *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*, 97–116. Kraków: Polish Academy of Arts and Sciences.
- Sztancs E., Beldiman C. 2005. L'industrie des matières dures animales dans le site appartenant à la culture Cucuteni de Mărgineni, dép. de Bacău. B: Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah (ред.), *Cucuteni 120 ans des recherches. Le temps du bilan*, 285–292. Piatra-Neamț: Editura „Constantin Matasă”.
- Tkachuk T. 2000. The Koshylivtsy group as synthesis of the Tripolye and the Polgar traditions. *Baltic-Pontic Studies* 9, 69–85.
- Tkachuk T. 2005. Importy kultur malickiej i lubelsko-wołyńskiej na osadach kultury trypolskiej etapu BI–BII. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 7, 150–155.
- Tkachuk T., Koczkin I. 2012. The phases of the neolithization and early eneolithization of the Upper Dniester region. *Studia Archaeologica Brunensia* M 17, 307–320.
- Türkcan A. 1997. *Stamp Seals. Çatalhöyük 1997 Archive Report*, Online: http://www.catalhoyuk.com/images/archive_rep97/seals/seal25.gif
- Vulpe R. 1957. *Izvoare. Săpăturile din 1936–1948*. București: Editura Academiei Republicii Populare Române.
- Zakościelna A. 1996. *Krzemieniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Zakościelna A. 2010. *Studium obrządku pogrzebowego kultury lubelsko-wołyńskiej*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Zakościelna A., Gurba J. 1997. Z problematyki kultury malickiej na Wyżynie Lubelsko-Wołyńskiej. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 2, 201–209.
- Zakościelna A., Wilk S., Sałacińska B. 2009. *Kultura lubelsko-wołyńska. Katalog źródeł*. B: A. Czekaj-Zastawny (ред.), *Obrządek pogrzebowy kultur pochodzenia naddunajskiego w neolicie Polski południowo-wschodniej (5600/5500–2900 BC)*, 53–60, 309–447. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Zalai-Gaál I. 2007. Von Lengyel bis Mórógy. Die spätneolithische Grabkeramik in Südtransdanubien aus den alten Ausgrabungen. I. Analyse. B: A. Gaál (ред.), *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 29. Szekszárd: Wosinsky Mór Megyei Múzeum.

Скорочення

НАН України – Національна академія наук України

ОАСУ – ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України – Державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної академії наук України.

Andrii B. Bardetskyj; Interregional Public Scientific Organization «Dubno Archaeological Center», 67/42 Myrohoshchanska Street, Dubno 35604, Ukraine; bardeckyj@gmail.com

Valerii Samoliuk; 48/15 Kozats'kyi Shliakh Street, 35361 Diadkovychi, Ukraine; rivneus@ukr.net

Oleksandra Kozak; Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, 12 Heroiv Stalingradu ave., 04210 Kyiv, Ukraine; akozak26@ukr.net